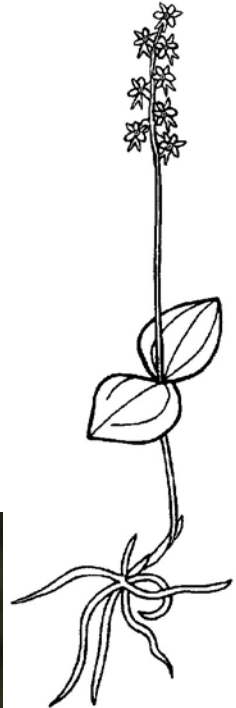

Listéra

1 - 2019

TELEMARK BOTANISKE FORENING

LISTÉRA - Tidsskrift for Telemark Botaniske Forening
(NBF, Telemarksavdelingen)
34. årgang, 2019, nummer 1

ADRESSER OG TELEFONER:

TELEMARK BOTANISKE FORENING, org.nr. 989 212 621
Postboks 25 Stridsklev, 3904 Porsgrunn. Girokonto: 0530 3890647
Foreningens e-mail-kontakt: a-jhalvo@online.no
Foreningens hjemmeside: www.miclis.no/tbf

Kasserer: Åse Halvorsen, a-jhalvo@online.no
Tlf.: 35500135 / 91595087

Styremedlem: Jorunn Simones, jo-simon@online.no
Tlf.: 95032367

Styremedlem: Christian Kortner, ckortner@online.no
Tlf.: 91894169

Styremedlem: Bjørn Erik Halvorsen, b-halvor@online.no
Tlf.: 35289517 / 91310296

Styremedlem: David Mundal, davmundal@gmail.com
Tlf.: 41229294

1. Varamedlem: Dagny Mandt, dmandt@online.no
Tlf.: 90144859

2. Varamedlem: Anne Vinorum
Tlf.: 35514117

I redaksjonen:

Charlotte Bakke (c.bakke@sf-nett.no), Norman Hagen (nohag@online.no),
Kåre Homble (k.homble@online.no), Kristin Steiniger Vigander (kristvi@gmail.com)

For bilder uten oppgitt fotograf er det forfatteren som er fotograf.

Forsidebildet: Myrsildre (*Saxifraga hirculus*) med rapssommerfugl-hunn (*Pieris napi*).
Sjöängen, Falköping, Sverige. Foto: Roger Halvorsen

ISSN: 0801 - 9460

DIKT

Jotakkda . . . I dag er jeg åtti år
 og jeg har det storfint i trygdegår'n.
 Vann har jeg,
 varme,
 Elektrisk komfyr,
 og reiser på barnebillett gjennom by'n.
 Hører litt dårlig det gjør jeg nok, ja,
 men ellers er alle ting riktig så bra.

Nei, jeg er fra bygda -
 er barn-født på Vik.
 Der arbeidet far min med tømmerdrift.
 Der hadde vi elva
 og fossen
 og sjø.
 Der hadde jeg tenkt både leve og dø.
 Men skjebnen er lunefull,
 slår ned som et lyn.

Og nå har jeg barnebillett gjennom by'n.

Det hender det drypper fra krana mi her,
 da minnes jeg vårbekken frysende nær.

Da hører jeg fossen,
 da lukter jeg muld.
 Da skjær jeg meg fløyte
 og plystrer en sull.

Som svala sving tanken så våryrt i sky'n
 og glemt er min barnebillett gjennom by'n.

Når snø'n driv mot glaset
 og fonner seg svær -
 og jeg kjæler varmapparatet mitt her;
 da lukter jeg granved
 som fraser og tvin,
 og kvalukta kildrer i neseving.
 Da minnes jeg kjelken
 av vedsjau og slikt,
 med rim over skogen
 så isnende hvitt.

Som svala sving tanken så våryrt i sky'n
 og glemt er min barnebillett gjennom by'n.

Fra dryppet i vasken kling synene fram,
 og myrblad og balblom og hanekam,
 som grodde på bakken,
 langs brønnsveg
 i kratt -
 nå blomstrer de opp att i sinnet hver natt.

For når en har vasset i graset ved Vik
 da blir en i evighet lykkelig rik.

Og tankene seiler som svala i sky'n
 og glemt er min barnebillett gjennom by'n-

”TANNVERK, HØNS OG HEKSERI”. EN HISTORIE I TRE ELLER FIRE DELER OM EN AV VÅRE FARLIGSTE GIFTPLANTER MED EN VOLDSOM HISTORIE

Om bulmeurt del I:
Botanikk og navnebruk

Roger Halvorsen

Litt om bulmeurt

Bulmeurt *Hyoscyamus niger* er ei relativt sjelden og ganske myteomspunnet plante. Den hører til i søtvierfamilien *Solanaceae* som teller rundt 2000 arter. I denne familien finner vi en hel mengde mer eller mindre giftige arter, og noen av dem er svært giftige som for eksempel belladonnaart *Atropa belladonna*, giftbær *Nicandra physalodes*, galnebær *Scopolia carniolica*, piggeple *Datura stramonium* og så bulmeurt. Slekta *Hyoscyamus* teller rundt 20 arter med utbredelse i Eurasia og Nord-Afrika samt Kanariøyene og Madeira. Hos oss er det bare kjent en art, og den er dessuten sannsynligvis kommet til landet nærmest som ”import” på forskjellige måter. Bulmeurt står i dag på den norske rødlista som sterkt trua (EN). Vår ”norske” art er enten ettårig eller toårig og kan bli mellom 25 og 100 cm høy. Den er ganske greina og opprett i vokseformen. Hele planta er mykt kjertelhåra og

er litt ”klissete” å ta på. Den har ei karakteristisk kvalmende lukt. Blada er grovtanna. Blomsterstillinga er ensidig, med nesten sittende blomster. Begeret er klokkeforma, med en ”krage” med fem stive, korte og nesten tornete fliker. Blomsterkrona er breit traktforma, usymmetrisk og med litt dype fliker. Fargen er grågul eller skittengul med brunfiolette årer og mørkt brunfiolett svelg.

Frukta kalles ofte en lokk-kapsel. Lokket faller av når frøa er modne.

Ei ”gjennomsnittsplante” produserer rundt 8000 frø, men det er funnet eksemplarer som er beregna å ha hatt anslagsvis 900.000 frø

Voksesteder

Bulmeurt er som nevnt ei relativt sjelden plante. Den trives helst på næringsrik jord og vokser ved gårdstun, ved gamle ruiner, i hagekanter, på oppgravde jordhauger, i havner, på brakkmark og ikke minst på tangvoller ved sjøen. En av

de rikeste forekomstene av bulmeurt som jeg kjenner til, er å finne på Brunlaneset i Vestfold hvor det år om annet dukker opp hundrevis av planter og rosetter i tangvollene på sandstrendene helt ytterst på Mølen.

Bulmeurt har mange navn

De mest brukte navna i Norden

Bulmeurt, bolmört, bolme gras og mange liknende navn er den navnegruppa som etter hvert er blitt de vanligste navna på planta i Norden. I Danmark dukka navna *Bylne* opp hos Harpestreng i 1240, og så fulgte *Bölme, BulmeUrt* og *Bulme*, etter hvert. Viborg (1793) brukte *Bulme* som slektsnavn, og så kom *Bulmeurt* som slektsnavn brukt

av Stephanus (1692), Oeder (1769) og Viborg (1793). (Se Jenssen-Tusch 1867!)

I Sverige er navn i samme navnegruppa kjent i alle fall fra 1400-tallet. Lyttkens (1904-1906) nevner for eksempel *Bölme* fra et handskrift *Nomina herbarum suetice* og fra flere lege- og urtebøker fra svensk middelalder utgitt på 1400- og 1500-tallet av G.E.Klemming. Han utga i alt 14 stykker av disse bøkene, og former av navnet finnes angitt i alle fall i fire av disse. *Bolme gras, Bolmört* og *Bolmrot* er andre eksempler på svenske navn i denne gruppa.

I Norge blei *Bulme-Urt* brukt av Pontoppidan i hans verk *Det*

Bulmeurt *Hyoscyamus niger*. Foto: Norman Hagen

første Forsøg paa Norges Naturlige Historie (1752), (*Hyaschianus albus & niger*. Bulme-Urt.) og seinere av Viborg (1793, danske plantenavn brukt i Norge) og Hoffstad i hans *Norsk flora* fra 1897.

Hva betyr så ordet ”bulme”?

Fægri (1970) skriver:

Bulmeurt har den fordel at navnet er felles med dansk og svensk, men noe norsk folkenavn er det ikke, og hva forstavelsen egentlig går på, vet man ikke stort om – sannsynligvis er den eldgammel.

Nordhagen (1940) drar omtrent den samme konklusjonen og skriver:

”Navnet *bulmeurt* har norsk overtatt fra dansk og svensk.”

Så ramser han opp noen navn som finnes i norske dialekter: *villurt*, *fallurt*, *tannverksgras* og *hønbane*. Dette siste navnet mener han, på samme måte som Fægri, kanskje har kommet til norsk fra engelsk. Dette skal jeg komme tilbake til i en seinere artikkel.

Brøndegaard (1980) nevner at det danske dialektordet *bulme* er brukt i betydningen *støbt rund klump*, og henviser da til kapselformen, eller *bolma* i betydningen *svimle*, *hvirvle* som i sin tur er blitt knytta til *bummelurt på Nordøst-Sjælland*.

Kona mi, Ellen, ymta imidlertid frampå, da vi diskuterte dette emnet hjemme, hva betydningen av ordet *bulme* er, at det kunne minne litt om ordet *dulme* som betyr å lindre.

Dette kunne også henge sammen med den gamle folkemedisinske bruken som smertestillende middel. Vi var likevel enige om at vi, i likhet med både Fægri og Nordhagen, ikke hadde en anelse om hva betydninga egentlig er. Det var da faksimileutgaven av Falk og Torps *Etymologisk ordbok* (2006), som kom ut første gang i 1903-06, blei funnet fram. Forfatterne skriver:

Dulme (lindre) i æ.d. ”slumre, bli svagere, hensygne”, n. dial. dolma” døse, løie af (om vind)», sv. dial dolma” halvsove”; sml. oldn. dylminn” tankeløs, letsindig” og æ. d. dulm” dvale, blund, tyktaage, damp”.

Videre finner vi navnet igjen hos Jenssen-Tusch (1870, *Tillæg til Nordiske Plantenavne*) der han har notert dette fra Mors (Østerg.) sammen med navnet *tandrøgelse* og navnene *bulm-* og *dulmefrø* (*Benzon*). Han bygger opplysningen på dagboknotater etter en apoteker Peder Eggert Benzon (1788-1848), som i mange år arbeidet som apoteker på De vestindiske øyer og hadde gode forbindelser med botanikk-professoren J.W.Hornemann.

Ellen hadde altså rett!

Hyoscyamus niger

La oss så se litt på gresken og latinen før vi tar for oss en rekke av de mer folkelige navna.

Det vitenskapelige navnet *hyoscyamus* (latin) er gammelt og blei brukt som plantenavn i romersk

litteratur av Plinius (23-79 e. Kr.). Den latiniserte formen er antatt å være utleda av genitivsformen *hyos* av det greske *hys* som betyr svin og det greske *kyamos* som betyr bønne. Den greske formen *hyoskyamos* finnes brukt som plantenavn i gresk litteratur hos Hippokrates ("legekunstens far", 460-370 f. Kr.), Xenofon (ca. 430-355 f. Kr.) og Dioskorides (ca. 20-90 e. Kr.). Betydningen er altså "svinebønne", men det skal visstnok ikke ha noe hverken med svin eller bønne å gjøre. Navnet har derimot en nedsettende betydning på grunn av lukta og giftigheta.

Lyttkens nevner for øvrig at flere botanikere på 1500-1600-tallet kaller bulmeurt for *Soobönor* og skriver at dette er det samme som *Saubone*.

Soo-, forstavelsen i navnet *Soobönorer* ifølge Erik Ljungstrand i Göteborg sikkert en direkte oversettelse fra det greske *Hyoscyamus* eller fra det latinske *Fabaporcina s.suilla* (pers. med.). *Soo-* er en gammelmodig form for *so*, og i dag betyr ordet, som på norsk, "reproduserende" hunngris, sugge eller purke.

Frøkapslene blei flere steder i Danmark kalt sobønner eller hønsebønner (Jenssen-Tusch) hvor det første altså er en direkte oversettelse fra gresk.

Det finnes også variasjoner eller kanskje snarere "forvanskninger" av det vitenskapelige navnet vi bruker i dag. Jeg nevnte ovenfor at Pontoppidan, som i sin *Det første*

Forsøg paa Norges Naturlige Historie (Kjøbenhavn 1752) skriver navnet *Hyachianus* og kopler det til de to mest kjente europeiske artene av slekta: *H. albus* & *niger*.

Lyttkens (1904-1906), skriver på s. 258:

Erici (1683) anför under kapitelet om "Jusqviamus, Bålma", att "både hwijt och swart Bålma är förgiftig".

Dette navnet er brukt i en rekke bøker og nedtegnelser allerede i middelalderen. Opprinnelsen til navnet *Jusqvianus* / *Jusquianus* mener noen, bl.a. Linné, er fra gresk, mens andre skriver at det er latinsk. Ikke helt å bli klok på!

Helt til slutt i kapittelet gir Lyttkens en slags forklaring på denne stavemåten når han skriver at tyskeren Apollinaris (som var et pseudonym for W.H.Ryffi) i 1633 kaller planta *Jupiterskraut*, og føyer til:

.....i Läkebok 7 säges "Herba Jouis, quæ dicitur jusquiamus".

Läkebok 7 hører til de nevnte 14 legebøkene som blei skrevet av Klemming (se over). "*Herba Jouis*" (moderne latin: *Herba jovis*) betyr nettopp "Jupiters urt", mens "*quæ dicitur jusquiamus*" betyr omtrent "det vil si jusquiamus", som altså var en tidligere skrivemåte for *Hyoscyamus*.

Niger betyr, som sikkert kjent for de fleste, svart.

Så noen folkelige navn

Av folkelige navn på bulmeurt finnes det mange. De beskriver gjerne en karakteristisk evne planta har, hvilke virkninger den gir i bruk eller kanskje også giftigheta.

Her følger et knippe av navn som er kjent fra Norge og Norden. Noen av navna finnes som nesten likelydende navn brukt i nabolanda våre.

Villrot:

Vår hjemlige bulmeurt er ettårig eller toårig (også kalt vinteranuell?). Den toårige formen synes å være vanligst, og den er kanskje også den farligste. Denne formen danner det første året en stor bladrosett som er utstyrt med en tjukk pelerot med opplagsnæring. Der den vokser fram som ugras, for eksempel i et grønnsaksbed, kan denne rotstokken fort nok forveksles med skorsonerrot eller rota på pastinakk. Dette skjedde noen ganger i tidligere tider da grønnsakssortene var noe mindre av vekst. Fægri (1970) forteller for eksempel om et forgiftningstilfelle i Norge tidlig på 1900-tallet der et aldrende ektepar hadde gravd opp røttene i fjæra og brukt dem i ei suppe, med, som han skriver, ”storartet virkning”. Da naboene kom til på grunn av alt bråket, forsøkte ekteparet bokstavelig talt å gå på veggene. Historia er også referert hos Nordhagen (1957), som forteller at de to blei redda av at lege blei tilkalt og fikk pumpa ”pasientene” etter hvert. Tildragelsen skal ha funnet sted på Sandøy i Tjøme rundt første

verdenskrig.

Jeg har også et eller annet sted lest ei gammel historie fra Vestlandet der en prestefamilie hadde stelt i stand til selskap for notabilitetene i sognet. Tjenestejenta på prestegården hadde visstnok ringe kunnskap om botanikk og grønnsaker, og da hun skulle samle inn grønnsaker fra hagen, fikk hun med deler av bulmeurt som blei blanda i salaten. Resultatet blei at presten bokstavelig talt forsøkte å gå på veggene, mens prestefrua forsøkte å forføre flest mulig av de mannlige gjestene. Jeg husker ikke hvor jeg leste den, og sannsynligvis er den bare ei vandrehistorie.

Aasen har navnet villrot med i sine nedtegnelser, og det passer godt inn med beskrivelsene over.

I den sammenhengen må det også nevnes at Lyttkens refererer fra Haartman (1759) følgende: ”*Bolmrötter; Vilda Palsternackor kallede*”. Om dette skriver også Linné (i følge Åke Ohlmarks 1984):

– *om rötterna av misstag användes till mat i stället för palsternackor, kan de göra folk galna och oftan og döda dem.*

Wille skriver i sin *Sillejords beskrivelse* at blant folk på Hegtvedt i Brunkeberg i Telemark var det slik at

Nogle stegte Rødderne, og aad dem med stor Appetit, men blev derover galne i Hovedet paa en tid af 24 Timer.

Kanskje var også dette et resultat

av forveksling med pastinakk, eller var det kan hende en bevisst bruk i medisinsk sammenheng? (Se nedenfor!)

Forvekslingen mellom pastinakk og bulmeurtrot er i alle fall tydeligvis ikke av helt ny dato om man skal tro Linné og Wille.

Navnet villrot er ifølge Jenssen-Tusch nevnt nettopp hos Wille og dessuten hos Hornemann, mens Aasen også bruker Wille som kilde.

I alle utgavene av Lids flora fram til utgaven fra 1985, blei navnet villrot brukt, mens i de utgavene som omfatter Sverige (fra 1974 til 1985), er også det svenske *bolmört* med. Først i 1994-utgaven (rein norsk utgave ved Reidar Elven) var både bulmeurt- og villrotnavnet tatt med, og endelig i 2004-utgaven blei bare bulmeurt brukt.

I Nordhagens *Norsk flora* (1940) er begge navna med.

Fnatturt:

Fnatt er et ord som sannsynligvis stammer fra dansk og som så er tatt opp i norsk språk. Ordet betyr *midd* eller *skabb*, men har også fått betydninga *kløe*. Som kløe er det ofte regna som en hudsykdom som er forårsaka av (skabb-)midden *Sarcoptes scabiei* som lever og formerer seg i menneskers hud. At fnatt er knytta til bulmeurt kan kanskje bety at uttrekk av bulmeurt blei brukt til vask av huden for å bli kvitt midden og kløe? Brøndegaard (1980) skriver at navnet *fnatturt* er brukt på Lolland (Danmark) og at *fnatt o.a. hudlidelser blev behandlet*

med røg fra planten.

Uttrykket ”*Det er til å få fnatt av!*” er velkjent og betyr noe slikt som at noe er svært irriterende. (Se ellers gamle urtebøker etter Linné og andre!)

Brøndegaard skriver at i Danmark blei også dekokt av bulmeurt brukt mot lus og fluer på hester og kuer.

Fallurt:

Aasen oppgir Wille som kilde til navnet *fallurt*. Wille skriver:

Dens meget ustadige og flyktige Vext har givet Anledning til, at man ligner ustadige Mennesker ved Fald-Urten.

Navnet *Faldurt* er også angitt hos Hornemann og Schübler ifølge Jenssen-Tusch. (Se også under navnet *Villrot*.)

Også kalt sømngras

Rolf Nordhagen (1957) skriver at frøa har vært brukt som sovemiddel i den eldre norske folkemedisinen. Rolv Hjelmstad skriver i *Urtekilden planteleksikon* at bulmeurt var et av oldtidens og middelalderens sovemidler.

Også i Danmark blei den flittig brukt i folkemedisinen. Jenssen-Tusch har notert ”søvngæs” med Viborg (1793), V.S.O. og Hornemann som kilder.

Som sovemiddel varierte framgangsmåten. Brøndegaard nevner en Christiern Pedersen (1533) som oppgir at

”frø af bulmeurt og opiumsvalmue blandet med æggehvide og kvindemælk virker beroligende (søvndyssende) ved raserianfald, eller hovedet gnides med knuste bulmeurtfrø, kvindemælk, viol og rosenolie”.

Brøndegaard skriver også om en Henrik Smid*(1546) som anbefaler blomster og frø mot smerter og som søvndyssende middel, og han føyer til:

”men for meget brukt gør den vild og gal”.

Smid nevner også at

”fod- eller dampbad med bulmeurt virker søvndyssende, ligeså olien blandet med eddike og gnedet på panden og tindingerne”.

Avkok av frø og blader i vin eller øl blei brukt mange steder som omslag, blant annet mot søvnløshet, og vi finner navnet *Schlafkraut* hos Bock (1530) ifølge Lyttkens

* Henrik Smid, født i Malmö, dansk lege. Utgav flere populærmedisinske skrifter, bl.a. *En skøn Lystig Ny Urtegaard* 1546. Innholdet er samlet og oversatt fra samtidens mange legebøker og urtebøker og beregnet på hjelp til selvhjelp ved sykdom.

Gammeleriksgras:

Det er kjent mange navn som knytter bulmeurt til ”den onde”. Navnet *gammeleriksgras* er kjent både fra Nord-Fron og Sør-Fron ifølge Arbo Høeg. Dette kan kanskje på et vis henge sammen med navnet *Fandens pengepung*. Det skal visstnok skyldes formen på frøkaplene (?) kombinert med giftigheta til frøa. Det finnes også gamle danske navn som tydelig knytter planta til djevelen: *Fandens Punge(r)* og *Fandens Nosser*. Disse navna blei, ifølge Lyttkens (1904-1906), brukt allerede i 1639 hos Simon Paulli og hos Oeder i 1639 og 1648. I *Etymologisk ordbok* (Falk og Torp 2006) står det å lese under stikkordet *Nosse* at bulmeurt i eldre dansk gikk under navnet *Fandens Nosser*. *Nosse* betyr *testikkel*. I svenske dialekter finner vi *fannerspungor* og *fannersnötter* (Lyttkens). Også Jenssen-Tusch skriver at disse navna var navn på frøkaplene.

Et gammelt tysk navn, notert av Lyttkens, er brukt om bulmeurt: *Teuffelsaug* (Dodonæus 1616*), og hos Brøndegaard finnes *djævleøje*. Brøndegaard antar at navnet henger sammen med den mørkfiolette fargen i blomstens svelg. Navnet *Teufelsauge* er oftere brukt om arter av *Adonis*, særlig rødblomstrede arter der sentrum av blomsten er helt svart eller svartfiolett av farge.

*Rembertus Dodonæus (egentlig Rembert Van Joenckerma) (1517-1585) var en

flamsk fysiker og botaniker. Han blei i 1582 professor i medisin i Leiden.

Flere navn knyttet til bulmeurt

Styggras og stinkgras er angitt for Norge hos Tusch-Jenssen med Viborg (1793) og Hornemann (1806) som kilde. Navnet *Stinkgras* har flere paralleller i dansk, for eksempel *hundemej* (hundemig) (se Jenssen-Tusch s. 111), et navn som Brøndegaard også har med (*hundemeje*). Brøndegaard har også notert *hundepisrod* og *kattelud* (= urin), og kanskje kan hans noterte navn *bullenlort* og *pigelort* fra Midt-Sjælland kan regnes til samme kategori.

Galenört og Galinört:

Dette er gamle svenske navn etter Franck (1638) ifølge Lyttkens og Bromelius (1694) ifølge Jenssen-Tusch. I tillegg har Lyttkens også med *Galnört* etter Westhius (1677). Jeg har ikke funnet noen norske navn som ligner disse svenske, men "galskap" er jo nevnt i forbindelse med planta både fra Seljord hos Wille og fra Nord-Fron av Arbo Høeg. (Se *Tullgras!*).

Hos Brøndegaard finner vi også navna *galurt* og *galbær* samt *billeurt* (fra tysk *Bilsenkraut*, se nedenfor).

Derimot har både Jenssen-Tusch og Lyttkens med et gammelt spesielt svensk navn: *Hjern(e)brylla*, som er nevnt av flere, blant andre av Franck (1638). Erik Ljungstrand opplyser at dette betyr at (mis-)brukeren ikke er ved sine fulle fem og at brukerens

hjerne har blitt "bryll", nærmest forvirret eller vill. Ordet er, ifølge Erik, i dag ikke i bruk i daglig svensk. Imidlertid har jeg vært borti det svenske ordet *förbryllad* som ifølge min svensk-norske ordbok betyr forvirret, desorientert eller perpleks.

Lyttkens angir også det tyske navnet *Tollkraut* etter Bock (1530) og tar med i en parentes begrepet *herbafuriosa*. *Furiosa* betyr som sikkert kjent "rasende", (engelsk *furious*). Lenger bak i kapitlet nevner han igjen navnet, nå som forklaring på *Galinört*, *Galenört*: (= *Tollkraut*) etter Franck (1638). Det tyske *toll* betyr *vanvittig*, *vill*, *tøylesløs*, *avsindig*, så det er all grunn til at dette navnet bør kunne sees i sammenheng med *galneurt*.

Tullgras og Trollgras:

Navnet *Tullgras* er kjent fra Nord-Fron hvor man sa at "Folk som åt den, ble gale" (Arbo Høeg).

Aasen oppgir navnet *Trollgras* fra Sogn.

Både Jenssen-Tusch og Lyttkens har med navnet *Trullkål* etter Kröningsswärd (1830 og 1843, fra *Afhandlingar rörande Natur-Wetenskaperna*). Setter vi de norske navna *Tullgras* og *Trollgras* opp mot det tyske *Tollkraut* og det svenske *Trullkål*, er det kanskje grunn til å under seg om det er sammenhenger her. Betydningen av det tyske *toll* er, som nevnt over, *vanvittig*, *vill*, *tøylesløs* og *avsindig* (se *Galenurt*), og ifølge Erik Ljungstrand finnes ordet "toll" også i eldre svensk i

betydningen ”tokig” (gal på norsk), sannsynligvis i form av et lån fra ”lågtysk”. Han mener samtidig at det svenske ”toll” og det norske ”tull” har en helt forskjellig betydning. Likevel kan det også, etter mitt skjønn, være en mulighet for at ”toll” er blitt til ”tull” på norsk ved en ”språklig grenseoverskridelse” fra svensk, særlig sett i sammenheng med Arbo Høegs opplysning om *tullurt* (se ovenfor).

Erik mener også at det er sannsynlig at det gamle *trullkål* i moderne svensk ville vært skrevet *trollkål* og at det dermed bærer i seg den samme meningen som *trollgras* og at orda er såkalte pejorative (nedsettende) navn, eller som han skriver i brev, ”att man genom att nyttja den blev ”förtrollad” i det att man åtminstone tillfälligtvis uppträdde på ett helt vanvettigt sätt.”

Hønebane:

Planta blir rett og slett ”hønenes bane” (=død). Åke Ohlmark (1985) forteller at skåningene kaller bulmeurten for ”hönsabale” idet hønsa, når de har lagt seg i kjerr eller bestand av denne planta, ganske enkelt sovna og blei liggende. ”Bale” skal ifølge Rietz (1867) bety ”fuglerede” uten at det er lett å se sammenhengen.

Jeg kommer tilbake til navnet hønebane og tilhørende navnegruppe i en seinere artikkel om bulmeurt.

Tannverksgras:

Bulmeurt blei også brukt mot tannverk. Også dette temaet og

navnebruk i den sammenhengen skal jeg komme tilbake til i en seinere artikkel om arten og ”mark i tennene”.

Noen utenlandske navn:

En rekke navn i gruppa *Bilsen*, *Bils*, *Bilsa* og *Bilse* er kjent tidlig i tysk språk. Allerede hos Hildegard (1160) dukket slike navn opp. Navnet *Bilsenkrauter* nedtegnet hos en Konrad von Megenberg (1350) (Se Lyttkens s. 1663), og den finnes også med i det tyske verket *Hortus Sanitatis* (1488/1492) og seinere hos Boch, Fuchs og mange andre.

I Garckes *Illustrierte Flora von Deutschland* (1895) kalles bulmeurt *Bilse* og *Bilsenkraut*. Han angir dessuten at planta er meget giftig.

Andre spesielle navn som er kjent fra tysk er *Bilsensamen*, *Schwarzes*, *Raaswurz*, *Hühnertod*, *Hundsgift*, *Saukraut* (= svinurt), *Teufelswurz* (= djevleskrydder), *Zigeunerkraut* (= sigøynerurt) og *Zankkraut* (*Zank* er oversatt *rette*, *kvi*, *krangel*, *strid*).

La oss for øvrig dvele litt ved navnet *Bilsenkraut*. På keltisk blei bulmeurt kalt *Bilisa*, og gallerne kalte den *Belenuntia*. Noen mener at disse navna har sammenheng med *Bel* eller *Belenos*, den keltiske solguden eller den nordgermanske *Baldur* (Balder).

Inntil det 17. århundret blei frø av bulmeurt tilsatt ølet for å gi det en forsterket virkning. I en beskrivelse av drikkeskikkene i de tyske ”folkebøkene” *Der abenteuerliche*

Simplicissimus fra 1668 heter det:

”- til sist tumlet de alle rundt, som når de hadde nytt bulmeurtfrø”.

En politiforordning fra Eichstätt in Mittelfranken krevde at bryggeren måtte betale en straff på 5 gulden om han blandet / mikset frø, aske eller urt i brygget.

En del kilder oppgir at navnet til byen Pilsen (tsjekkiske Plzen) som det kjente pilsnerølet skal stamme fra, har forbindelse med dyrkingen av ”Pilsenkraut”, men den etymologiske koplingen er ganske omstridt. Det ølet som blei kalt ”Bilsener” som var tilsatt bulmeurt, har ingenting med pilsnerøl å gjøre slik vi kjenner det i dag. Dette skyldes at reinhetslovene fra 1516 ikke tillot at urter, krydder, kjemi eller fargestoffer blei tilsatt ølet.

Mer om Bilsenkautbier i antikken

Øl med bulmeurt skal ha vært brygget allerede i det gamle Assyria og Egypt. Dette ølet blei drukket i forbindelse med spesielle ritualer, for eksempel dødkultus eller i trolldomsritualer. I det gamle Egypt blei egyptisk bulmeurt *Hyoscyamus muticus* brukt som rituelt rusmiddel.

Ølet tilsatt bulmeurt blei også brukt i kriminell sammenheng ved at folk drakk ølet og falt ”i uvite” (delirium) etter en stund, og så lot de seg bestjele uten noen motstand.

Andre historier om bruk av bulmeurt

I *Odysséen* forteller Homer at trollkvinna Kirke brukte ”svineurten” *Hyascyamus* til å forvandle Odyssevs mannskaper om til svin. (Det tolkes i alle fall slik av noen!) Odyssevs som kom etter sine menn, møtte gudenes sendebud, Hermes, på veien og blei advart om hva Kirke hadde gjort. Han ga da Odyssevs en motgift som besto av en urt kalt *moly* som beskyttet mot forvandlingen. Enden på den historia blei at Kirke måtte skape mannskapet om til menn igjen.

Også Shakespeare ”brukte” bulmeurt i sitt skuespill om Hamlet. Hamlets far, kongen av Danmark blei forgiftet med safta fra planta. Safta blei dryppet i øret på kongen som så døde.

Hans sjel fortalte:

*Sleeping within my orchard,
My custom always of the afternoon,
Upon my secure hour thy uncle stole,
With juice of cursed hebenon in a vial,
And in the porches of my ears did pour
The leperous distilment; whose effect
Holds such an enmity with blood of man
That swift as quicksilver it courses through
The natural gates and alleys of the body,
And with a sudden vigour doth posset
And curd, like eager droppings into milk,
The thin and wholesome blood: so did it mine;
And a most instant tetter bark'd about,
Most lazar-like, with vile and loathsome crust,
All my smooth body.*

Bruk av bulmeurt i andre sammenhenger

Foruten bruk i forbindelse med tannverk og øreverk (mark i tennene og i ørene) og hønsetjuveri, blei bulmeurt også brukt mye i folkemedisinen. Både grønne deler av planta (Herba Hyoscyami), frø (Semen Hyoscyami) og rot (Radices Hyoscyami) blei brukt.

Av andre typer behandling skriver Brøndegård om et spesielt grøtomslag mot byller og podagra. Pulveriserte blad og knuste frø blei lagt på hovne bryster og hovne og smertende testikler, og bulmeurtolje blandet med eddik kan brukes på samme måte. Grøtomslag mot byller og podagra var visstnok et probat middel. Plantedeler spist i små doser kunne stille hoste og inngikk også i en viss type salve som blei smurt på betente øyne.

En litt underlig resept mot hemorroider var at speilegg(!) og knust bygg blandet med bulmeurtblader kunne legges på plagene. (Sannsynligvis finnes det i dag bedre behandlingsmetoder mot hemorroider.)

I Arvidh Mansons *En myckit nyttigh Örta-book* fra 1642 er bulmeurt tatt med. Han skriver (i den norske utgaven):

Hun er av tre forskjellige slag. Den første har svarte frø og rødaktige blomster, den andre har gulaktige blomster og den tredje har hvite blomster og frø. Av disse tre slagene er de to første giftige og skadelige og

gjør at en blir gal og sint, lik et drukkent menneske. Hun brukes ikke mye i innvortes legedom, men om så skjer at noen spiser henne skal man straks gi dem Honningvann, Geitemelk eller annen melk om man ikke har Geitemelk. Man må også gi dem Neslefrø, Karsefrø, Reddik, Kepaløk eller Hvitløk med Vin. Man skal derefter la dem sove til forgiftningen er ute av kroppen. Den hvite Bulmeurt er ikke så skadelig. Av denne urten skal man samle frø eller laken som brennes av urten og frøet mens hun er frisk. Har man ikke den friske, må man ta hennes tørre frø og bløte i varmt vann, støte dem sammen og kryste laken av dette. Til å brenne vann av skal det skje ved midsommers tid av bladene, blomstene og røttene, smått hakket.

Manson forteller at urten har 10 dyder som beskriver hvordan den kan brukes i behandlingen av visse plager. Blant disse kan nevnes at

laken eller frø av bulmeurt gjør at man kan sove, stille verk og smerte.

Videre skriver han:

Den som har tannverk må ta Bulmeurtfrø og brenne det på et hett jern med litt Voks. La den røken gå gjennom en trakt inn på tennene. Det dreper marker og stiller verken.

Frøkapsler på bulmeurt. Foto: Egil Michaelsen www.markblomster.com

Litt hekseaktig preg får denne kuren:

Vann som er brent av Bulmeurt gjør at man får sove, om man væter en liten klut uti og gnir tinningene og pannen med dette. Legg derefter kluten uti og legg den våt på hodet. Det gjør at man sover rolig.

I hovedsak dreier behandlingene, dydene, seg om tannverk, smerter som stilles og et godt søvnmiddel. Men det finnes en behandling som er litt underlig. Først kommer det:

Et fotbad eller ryggbad laget av dette (blader og frø) gjør at man får sove. Oljen (fra

bulmeurt) blandet med Eddik og smurt på pannen og tinningene gjør det samme (d.v.s. får til å sove).

Og videre:

Forannevnte legedom er godt til harde bryst og til den hemmelige lems hevelse.

(Dette i tilfelle noen lurte på hva man skal bruke bulmeurt som medisin til).

Per Holck i boka *Norsk folkemedisin* (1996) skriver at den giftige bulmeurten har vært dyrket og til dels brukt som ormedrepene middel. Den blei også brukt mot "mark i ørene" (øreverk) og "mark i tennene" (tannverk).

Salernoskolen. En gammel illustrasjon fra 1200-tallet av hvordan man behandlet tannpine ved hjelp av innånding av damp fra bulmeurt.

Også andre arter i slekta bulmeurt har fått stygge rykter på seg opp gjennom historien: som giftplanter brukt som drapsvåpen, som "hjelpemiddel" i forbindelse med hønsetjuveri, men kanskje aller mest som en viktig ingrediens i oppskrifter på heksesalver. Her kan nevnes *Hyoscyamus albus* L. hvit bulmeurt, *Hyoscyamus aureus* L. gul bulmeurt, *Hyoscyamus muticus* L. egyptisk bulmeurt, *Hyoscyamus pusillus* L. og *Hyoscyamus reticulatus* L.

Dessuten er disse plantene med vekslende hell blitt brukt i folkemedisinen. Historiene rundt

artene i bulmeurtslekta har en forhistorie som strekker seg, som nevnt, langt tilbake til oldtiden, og det er forskere som i alle fall mener at de var i "vanlig" bruk i gamle Babylon. Professor Knut Fægri (1970) skriver om bulmeurt:

Den inneholder, som de fleste planter av søtvierfamilien, en rekke alkaloider med ganske spesifikke fysiologiske egenskaper og ganske spesielle giftvirkninger, og den har tilhørt materiamedica så langt vi kan følge medisinenes historie.

Noe av det som er nevnt i slutten av denne historien, skal jeg komme tilbake til i en seinere artikkel. (Neste artikkel blir om tannverk og bulmeurt).

Takk

En stor takk til Erik Ljungstrand, Göteborg for hjelp med og betraktninger omkring det svenske språket.

Litteratur:

- Brøndegård, V.J. 1979. *Folk og Flora*, b.2, Rosenkilde og Bagger
- Arbo Høeg, Ove. 1976. *Planter og tradisjon*. Universitetsforlaget, Oslo
- Arbo Høeg, Ove. 1984. *Våre medisinske planter*. Forlaget Det Beste.
- Falk, Hjalmar & Torp, Alf. 2006. *Etymologisk ordbok over det norske og det danske sprog*. Faksimileutgave, 5.opptrykk. Bjørn Ringstrøms Antikvariat, Oslo.
- Fægri, Knut. 1970. *Norges planter*. J.W. Cappelens Forlag AS. Oslo.
- Garcke, A. 1895. *Illustrierte Flora von Deutschland*. Verlag von Paul Parey. Berlin
- Hoffstad, Olaf Alfred. 1897. *Norsk flora*. Aschehoug.
- Holck, Per. 1996. *Norsk Folkemedisin*. J.W. Cappelens Forlag AS. Oslo.
- Jenssen-Tusch, H. 1867. *Nordiske Plantenavne*. H. Hagerups Boghandel. Kjøbenhavn.
- Jenssen-Tusch, H. 1870. *Tillæg til Nordiske Plantenavne*. H. Hagerups Boghandel. København.
- Pontoppidan, Erik. 1752-53. *Det første Forsøg paa Norges Naturlige Historie*. Kiøbenhavn.
- Lid, J. 1944. *Norsk flora*. Det Norske Samlaget, Oslo.
- Lid, J. 1963. *Norsk og svensk flora*. Det Norske Samlaget, Oslo.
- Lid, J. 1974. *Norsk og svensk flora*. Det Norske Samlaget, Oslo.
- Lid, J. 1979. *Norsk og svensk flora*. v/O. Gjærevoll. Det Norske Samlaget, Oslo.
- Lid, J. 1985. *Norsk, svensk, finsk flora*. 2. utg., 2. opplag v/O. Gjærevoll. Det Norske Samlaget, Oslo.
- Lid, J. & D. 1994. *Norsk flora*. 6. utg. v/Reidar Elven. Det Norske Samlaget, Oslo.
- Lid, J. & Lid, D.T. 2004. *Norsk flora*. 7. utg. v/Reidar Elven. Det Norske Samlaget, Oslo.
- Lyttkens, August. 1904-1906. *Svenska växtnamn*. bd. 1. C.E. Fritzes Bokförlags AB. Stockholm.
- Manson, Arvidh. 1642. *En myckit nyttigh Örta-Book*. Stockholm. (Ny utg. ved A.B. Ellingsen og Kolibri Forlag.)
- Nordhagen, R. 1940. *Norsk flora*. Aschehoug, Oslo.
- Nordhagen, R. m.fl. 1957. *Våre ville planter*, bind VI.1. Tanum, Oslo.
- Ohlmark, Å. 1985. *Linnés hälsoörter*. Sjöstrands förlag, Stockholm.
- Viborg, Erik. 1793. *Forsøg til systematiske danske Navne av indenlandske Planter*. Kiøbenhavn.
- Wille, H.J. 1786. *Beskrivelse over Sillejords Præstegield i Øvre-Tellemarken i Norge*. Gyldendals Forlag. (Ny utgave 1989 av Lokalhistorisk Forlag.) 1989.
- Aasen, Ivar. 2006. *Namnesamlingar av Ivar Aasen*. Redigert av Bondevik, Jarle, Nes, Oddvar og Aarset, Terje. Norsk bokreidingslag L/L, Bergen.
- Aasen, I. 1918. *Norsk Ordbog*. Alb. Cammermeyers forlag, Christiania.

Fra nettet:

- (<http://www.rolv.no/urtemedisin/medisinplanter.htm>)
- (https://www.awl.ch/heilpflanzen/hyoscyamus_niger/bilsenkraut.htm)
- (<http://botanikus.de/informatives/giftpflanzen/alle-giftpflanzen/bilsenkraut/>)

To mann i en Subaru

TBF'ERE PÅ TUR I VÄSTERGÖTLAND ETTER NYE OPPLEVELSER

Roger Halvorsen

Calluna heter et lokalt botanisk tidsskrift som lett kan lokke et par sindige nordmenn på tur etter blomster. Dette tidsskriftet betinger et medlemskap i en av to svenske botaniske foreninger: Botaniska Föreningen i Göteborg (BFiG) eller Västergötlands Botaniska Förening. Jeg er medlem av BFiG som en av en liten flokk nordmenn. Fine turmål og hyggelige svenske venner lokker noen av oss på tur. I år gikk først turen til Røros der vi blei innlosjert på Skottgården i Brekken, en fabelaktig tur som jeg skal komme tilbake til ved en seinere anledning.

Litt lenger ut på sommeren satte Norman og jeg oss i Subaru'n og dro i vei til Västergötland, nærmere bestemt til området et stykke sør for Hornborgasjön, ikke langt unna Falköping. Området er kjent for en svært rik flora med mange arter som for oss nordmenn framstår som store sjeldenheter.

På vei til søndagsutflukten

Søndag 30. juli (2017) skulle BFiG i samarbeid med Västkuststiftelsen besøke et naturreservat kalt Sjöängen, som ligger i nærheten av Vartofta i Falbygden i Västergötland. Dette er

som nevnt et område med en svært rik og særpreget vegetasjon. For å nå fram i tide søndags formiddag måtte vi reise allerede på lørdag. Vi er jo vant til å dra av gårde tidlig, og rundt åtte på lørdags morgen satt vi på ferga over Oslofjorden, som vanlig over en halvlunka kaffe og myste trøtte mot Mosse-sida.

Gode minner fra Dalsland og Västergötland

Vi dro strake veien mot Vänersborg og Trollhättan for å vekke til live gode minner fra turer dit tidligere. For to år siden hadde vi besøkt badeplassen Ursand i Vänersborg, omtrent der Vänern renner ut i Göta älv som her starter sin ferd mot Göteborg. Vi ville se om det kunne finnes en og annen *Geranium* der også dette året. Vi fant tida inne for en matbit og litt kaffe på parkeringsplassen ved Ursand, men vi var som vanlig utålmodige etter å se etter "gamle bekjente", bråtestorkenebb *Geranium bohemicum* og brannstorkenebb *G. lanuginosum*. I 2015 hadde vi funnet ett eksemplar av begge artene i kanten av parkeringsplassen der. Etter ei kort stund kunne

vi konstatere at i alle fall bråtestorkenebb var å finne der også dette året. Vi fant ett eksemplar i blomst, ett med modne frø (har ikke sjekket frøa for bestemmelse enda, men det dreide seg sannsynligvis om bråtestorkenebb) og fire sterile eksemplarer som så veldig ut til å være bråtestorkenebb. Alle eksemplarene sto bare noen meter fra der vi fant dem sist.

Noen kvarter seinere forsøkte vi også å finne tilbake til Stallbacka med det store "utvalget" av ruderatplanter. Vi hadde fått høre av våre venner på Røros-turen at det var gjort forandringer i området, og vi, med vår litt frynsete stedsans, fant selvfølgelig ikke veien tilbake til hverken greinknoppurt *Centaurea stoebe* eller resedaer *Reseda* sp. Vi endte opp med en noe avmålt begeistring over et kongsllys *Verbascum* vi ikke helt fikk taket på i hastverket. Det hadde hvite blomster, noe som forvirret oss. Hadde vi der og da, som de "fornuftige" botanikerne vi regner oss å være eller i det minste burde være, tatt fram både Lids flora og "Moster", *Den nya nordiska floran* til Mossberg og Stenberg, hadde det gitt oss svaret: melkongsllys *V. lychnitis*, en art som burde vært kjent igjen i alle fall av forfatteren som har den stående hist og her hjemme på Hanaval i Hof og som også har sett arten i mengder nede i Holmestrand (Mulvika). Da hadde i alle fall undertegnede sluppet å se rødmende og beskjemmet i bakken da våre svenske venner seinere "løste gåten".

Melkongsllys *Verbascum lychnitis*, grenigt kungsljus på svensk. NH

Unnskyldningen jeg kan ty til, er at vi bare har sett formen med gule blomster. Kanskje handler det likevel mer om at vi som pensjonister bare husker "litt saktere", ikke dårligere.

Videre til nye jaktmarker

Jeg hadde mange dager i forveien finlest flere hefter av *Calluna* og kommet til at selv om det var litt seint på sommeren, kunne det være et forsøk verdt å se etter en forekomst av hengestarr *Carex pendula* som var funnet noe øst for Trollhättan på det vakre området som kalles Hunneberg. Forsøket blei resultatløst, og vi må nok være litt mer forberedt før neste forsøk. Men fasiten for oss var at det store området, som er så vakkert beskrevet av blant andre

Anders Bohlin, er verdt et besøk uansett hengestarr eller ikke.

Vi dro videre mot Falköping for å se etter tistelsnylterot *Orobanche reticulata* oppe ved "sanatoriet", men her var hele voksestedet rasert av "andregangsslåtten" som det vel må ha vært, og selv om vi fant etterlatte eksemplarer av passende vertsplanter som hvitbladtistel *Cirsium heterophyllum* og annet, var det ingen snylterot å se. Vi var vel helst for seint ute.

Overnattingssteder i Väster-götland og kveldsbotanisering i "godbit-land"

"Skriveren" hadde lagt inn i planen at vi skulle finne plass for overnatting på et sted han hadde besøkt flere ganger: Herrtorps Quarn noen kilometer sør for Skara. "Kvernhotellet" ligger inntil elva Flian, ikke langt fra fuglesjøen Hornborgasjön. Et flott sted som anbefales på det varmeste. Sånn gikk det ikke. Det var ikke plass i "herberget". Alt var opptatt, og vi måtte finne oss et annet sted. Verten på Herrtorps Quarn anbefalte oss å kontakte Nästegården B&B. Vi ringte og fikk plass. Og hvilken plass! Stedet kan etter forfatterens oppfatning ikke beskrives. Jeg kan bare si som så at der skal jeg overnatte igjen! Nydelige

Nästegården. Norman med verten "kompositören"

restaurerte rom, en usannsynlig frokost og et vakkert gammelt gårdmiljø. På svensk må det vel bli: Rekommenderas av hjärtat! (Man skal vel egentlig ikke reklamere for slikt, men jeg gjør det likevel. Stedet høynet kvaliteten på vår "västgötareise".

Vi fant stedet, et lite bortgjømt "småbruk" med ro og stille ute på landet, kom på plass og dro på leit etter neste dags møtested; Slöta kyrka litt nord for Vartofta.

Siden vi hadde kvelden for oss, søkte vi også opp det sagnomsuste naturreservatet Nolgården Näs som er berømt for både den spesielle utforminga av landskapet og den rike steppeaktige floraen. Vi fant etter hvert fram til området, men siden det begynte å bli litt seint, fikk vi ikke lange tida til å se nærmere på det. Det eneste som begeistret var dvergtistel *Cirsium acaule* og

Dvergtistel *Cirsium acaule*, jordtistel på svensk.
Nolgården Näs

Bakkeknapp *Scabiosa columbaria*, fältvädd på svensk. Nolgården Näs. NH

”fältvädd” *Scabiosa columbaria*. Vi bestemte derfor å komme tilbake neste dag etter besøket i Sjöängen.

Gamle kjente møtte opp

Vi hadde sjekka hvor vi skulle møte fram, og da vi ankom Slöta kyrka nord for Vartofta, var de første

turdeltagerne ankommet. Etter hvert dukket det også opp gamle kjente, og gjensynet med gode venner setter en alltid i godt humør. Klokka ti begynte jeg å kjenne ilingene i magen over at nå skulle jeg få se noe jeg aldri før hadde sett. Snart snirklet vi oss gjennom de västergötske småveier, for så å parkere på et jorde og følge en smal sti ned gjennom løvskogen til vi endelig sto i kanten av et bjørkeskogomkranset myrområde, naturreservatet Sjöängen. I innbydelsen til turen sto det:

Sjöängen utgörs av ett björkskogsomgärdat gungflykärr med mosaikartad vegetation. Stora tuvor av vippstarr möter besökaren nästan oavsett vilket håll man kommer ifrån.

Etter en liten orientering av turlederen Lennart Sundh, ble det etter noen få meter bråstopp i myrkanten. Vippstarr (toppstarr) *Carex paniculata* sto som lovet i store tuer i myrkanten. Så dukket de opp, de ”lovede” artene, en etter en, uten at vi behøvde å ta mange skritta:

kärrknipprot (myrflangre) *Epipactis palustris*,

blåsäv (pollsivaks) *Schoenoplectus tabernaemontani* på meget bløte partier,

slätterblomma (jåblom) *Parnassia palustris*,

trindstarr (kjevlestarr) *Carex diandra*,

ängstarr (engstarr) *Carex hostiana*,

tätört (tettegras) *Pinguicula vulgaris*,

kärrspira (vanlig myrklegg)

Sjöängen naturreservat med folk, bl.a. turleder Lennart Sundh med caps til høyre og Norman i bakgrunnen

Myrsildre *Saxifraga hirculus*, myrbräcka på svensk. Sjöängen.

Nebbstarr *Carex lepidocarpa*, näbbstarr på svensk. Sjöängen. NH

Myrflangre *Epipactis palustris*, kärknipprot på svensk. Sjöängen. NH

Toppstarr *Carex paniculata*, vippstarr på svensk.

Kalkbleikvier *Salix hastata* ssp. *vegeta*,
källblekvide på svensk. NH

Pedicularis palustris ssp.
palustris,
snip (sveltull) *Trichophorum*
alpinum,
tagelsäv (småshivaks) *Eleocharis*
quinqueflora,
axag (brunskjene) *Schoenus*
ferrugineus,
nålstarr (tvebostarr) *Carex dioica* og
ormrot (harerug) *Bistorta vivipara*.

De fleste av disse var jo kjente arter for oss to TBF'ere, mens källblekvide (kalkbleikvier) *Salix hastata* ssp. *vegeta* som hos oss hører til i Nord-Norge, var helt ukjent i alle fall for skribenten. I Sverige finnes den noen steder i sør og ellers i Härjedalen og Jämtland.

To andre sjeldenheter for oss var dessuten nåbbstarr (nebbstarr) *Carex lepidocarpa* og ikke minst hovedattraksjonen myrbräcka (myrsildre) *Saxifraga hirculus* som har noen ytterst få forekomster i Sør-Sverige. For skribenten var dette det første møtet med denne celebre planta.

Neste stopp var et nytt naturreservat i Falköping

Etter en oppkvikkende rast med niste og kaffe der vi to vanligvis sindige amatører fra Norge

kunne komme oss etter de sterke opplevelsene, gikk ferden så til naturreservatet Nolgården Näs.

Beskrivelsen av dette området er som følger:

Naturreservatet er en del av ett langt åssystem på grensen mellom socknarna Näs och Vartofta-Åsaka. Området utgörs av flera mer eller mindre sammanhängande, oregelbundet slingrande åspartier. Det längsta sammanhängande åspartiet är ca 300 meter långt och som bredast cirka 50 meter. Materialet i åsarna domineras av ortocerkalksten. Även sandsten och skiffer förekommer i relativt stor omfattning. Här bildas värmefångande sydsluttningar av stor betydelse för stäppängsfloras trivsel.

Vegetationen inom reservatet utgörs av stäppartad kalktorräng med inslag av exklusiva arter som anses vara relikter från den postglaciala varmetiden, då sydliga arter spreds norrut på grund av det då rådande milda klimatet. Ett exempel på dessa stäppängsväxter är fjädergräset (Stipa pennata). Artens egentliga hemvist i sydösteuropas stäppområden och dess förekomster på Falbygden är de enda i Norden. Bland

de så kallade följeväxterna märks drakblomma, färgmåra, praktbrunört, trollsmultron och toppjungfrulin. Att fjädergräset och dess följeväxter kunnat hålla sig kvar här beror på extremt gynnsamma geologiska och mikroklimatiska förhållanden i samband med länge bevarade äldre odlingsformer. Andra arter som förekommer är smalbladig lungört, praktbrunört, brunbröd, blodnäva och krissla. På åsarna vid Nolgården Näs finns en av landets finaste exempel på örtrik torräng. Området bildar tillsammans med övriga åsar i denna trakt en enhet utan motstycke i landet. Kontinuiteten som gräsmark sträcker sig mycket långt tillbaka i tiden. Stäppängsfloran är riklig på åsarna med norra Europas rikaste förekomst av fjädergräs.

Deler av de lange åspartiene, som kalles eskere, med sin rike flora. I forkant av bildet sees eksemplarer av fjærgras *Stipa pennata* (syn. *johannis*) som er en av de store sjeldenhetene i svensk flora. De er lett kjennelige på de opptil 30 cm lange snerpa. De nærmeste voksestedene finnes noe lengre sør i Europa. Foto: Fra Falköpings kommune

Fra naturreservatet Nolgården Näs:
 Venstre øverst: Deltagere. NH
 Venstre midterst: Løse frø av fjærgras *Stipa joannis*.
 Venstre nederst: Prydblåkoll *Prunella grandiflora*.
 Høyre øverst: Fargemyske *Asperula tinctoria*. NH
 Høyre nederst: Smalfrøstjerne *Thalictrum simplex*
 ssp. *simplex*. NH

Ta deg god tid på de lange sandåsene

I Nolgården Näs naturreservat bør en ha god tid for å glede seg over den unike floraen og den spesielle utforminga av landskapet med de lange bølgende åsryggene som vi vel kaller eskere. Det gikk ikke lang tid før de første turdeltagerne falt på kne og lot kameraene gå. Det var som nevnt over, fortsatt fine eksemplarer av dvergtistel *Cirsium acaule* og ”fältvädd” *Scabiosa columbaria* i blomst. Denne siste har fått sitt norske navn etter det latinske navnet: knappskabiosa (bakkeknapp i Artsnavnebasen).

Fjærgraset var selvfølgelig en av de artene vi var mest nysgjerrige

Myrsildre *Saxifraga hirculus*, Sjöängen.

på, men her fant vi bare noen løse frø med de lange snerpa sine. De siste blomstrende eksemplarene av prydblåkoll *Prunella grandiflora* dukket snart opp sammen med lys solrose *Helianthemum nummularium*.

Fargemyske *Asperula tinctoria* holdt fortsatt stand, sjøl om den gjorde gode forsøk på å gjømmes bort i graset, mens krattalant *Inula salicina* og bakkekløver *Trifolium montanum* sto i sin fagreste blomstring.

Smalfrøstjerne *Thalictrum simplex* ssp. *simplex* var lettere å få øye på, sjøl om den allerede var kommet i frø. Dragehode *Dracocephalum ruyschiana* måtte vi derimot leite litt for å finne restene av. Knollmjørdurt *Filipendula vulgaris*, som kalles ”brudbröd” på svensk, sto høyreiste i frøstadiet sammen med bakkekløveren med sine kremhvite karakteristiske hoder.

Det var lett å komme i tanker om at hit måtte vi komme tilbake, kanskje litt tidligere på sommeren.

Dro vi så rett hjem? Åneida! Olof Janson fra Götene, kasserer i Västergötlands Botaniska Förening lokket oss ut på galeien og dro oss med en sving oppom Vänerns bredder for å se store bestander av stormarihand *Dactylorhiza praetermissa* i varianter og svært varierende stadium i blomstringen. Reint ut fantastisk var det. Litt annet vakkert så vi også, men dette får jeg fortelle om i en seinere artikkel.

NH=Foto: Norman Hagen

NYTT FRA STYRET VÅREN 2019

Skjer det en svekkelse av TBF nå?

Dette kan man frykte. Årsaken er at det er få medlemmer som melder seg som nye bidragsyttere. Flere ganger er det etterlyst arvtakere til verv og oppgaver som Rolf Ergon hadde. Ingen har sagt seg interessert i å være floravoktere for bakkekløver eller flueblomster i Grenland. Ingen har meldt seg til å kunne bli ny koordinator for Villblomstenes dag i Telemark.

Samtidig blir alderen på dem som sitter i verv og komitéer stadig høyere. Det skjer minimal fornying av personene. Dette er en uheldig utvikling. At gjennomsnittsalderen i TBF er økt de siste årene, er en kjensgjerning. Antall pensjonister øker. Er det av respekt for den eldre garde at få nye melder seg tilgjengelige? Eller er vi for lite flinke til å overtale medlemmer til å bidra?

Mange sier at de er med i TBF for å lære om blomster og være ute i naturen. Det er viktig med botanisk kompetanse og det er viktig at vi finner nye lokaliteter, men det skulle være mulig å kombinere interessen for karplanter, moser, lav og sopp med praktiske gjøremål.

Beskrivelsen ovenfor gjelder i første rekke i nedre Telemark. I kommunene lenger nord i fylket har det dukket opp studentmedlemmer, og David Mundal har bragt inn

mange nye tanker til TBF. Men, vi er ikke flinke til å kapre yngre medlemmer i Grenland og Vestmar, nye medlemmer som etter hvert kan overta i komitéer og verv. Hvordan kan vi greie dette i tiden framover?

Turprogrammet for 2019 er under bearbeiding, og planen er at det sendes ut sammen med dette nummeret av Listéra. I år er Stord valgt til utgangspunkt for ukesturen. Vestlandsfjordene og kysten av Sunnhordaland har en annen botanisk sammensetning enn Telemark. Økt nedbør og mild vinter gir et mer oseanisk klima. Vi håper at mange medlemmer vil finne glede i å delta på en slik tur.

Da gjenstår det bare å ønske alle en fin ny utesesong! Og, vi må krysse fingrer for at vi ikke får en gjentakelse av den ekstreme tørkesommeren som vi hadde i 2018.

For TBF-styret
Bjørn Erik Halvorsen

Fra redaksjonen i *Listéra* vil vi legge til at det er påfallende lite stoff som leveres til oss fra medlemmer som bor i Telemark og som ikke tilhører redaksjonen. Uten stoffet fra vår skribent i nabofylket ville bladet neppe blitt utgitt.

PERLER I TELEMARKSFLORAEN: RAMSLAUK

Allium ursinum

Ein ikkje altfor vanleg telemarking

Roger Halvorsen

Såleis skriv Reidar Elven om ramslauk i Lids *Norsk flora* (2004).

*Lauk lang og smal, kvit.
To breie, tungeforma blad
med lange, smale skaft.
Blomestandskaft trekant.
Blomar kvite og stjerneforma
i ein flat eller halvkuleforma
skjerm med 2-3 kvite støtteblad
som fell av tidleg. Pollenberarar
kortare enn blomeblada.*

Om ein fylgjer nøkkelen for slekta hos Lid, er det lett å finne fram til ramslauk:

- 1: Blomestandskaft og blad ikkje oppblåste*
- 2: Utan yngleknoppar i blomestanden*
- 5: Blad langskafta og med brei, avlang plate. Blomar i stor, flat eller halvkuleforma skjerm*
- 9: Alle blad grunnstilte. Pollenberarar kortare enn blomeblada. Lauk ikkje dekt av fibrar*

Likevel synes eg at ein svært viktig karakter vantar her: lukta! Dersom ein vandrar inn i ein lokalitet med ramslauk, vil ein ganske fort kjenne

av lukta at her finst det ramslauk, og det treng heller ikkje vera store førekomsten av planta innan ein legg merke til ho. Det er knapt nokon annan planteart som til dei grader luktar så sterkt som ramslauk.

Nordhagen (1952) skriv at ramslauk skil seg svært frå dei andre norske artane innanfor laukslekta, og han har med dei same skiljekarakterane som ein finn i Lids flora. Nordhagen skriv at den lange, smale lauken eigentleg har eit opplagsorgan som er danna av basaldelen til eit blad som var i funksjon sumaren året før. Når lauken spirar fram på våren, ser ein at aller nedst på den stengelen som ber blomar utviklar det seg eit slireforma langt "lågblad" utan bladplate. Så kjem det eit langt og stilka grønt blad, og i hjørnet av dette veks det ganske snart fram eit kort sideskot som sender eit langt grønt blad opp i lufta, men som ellers har form som ein knopp. Dette bladet er det som gjennom året og forsumaren samlar opp næring og dannar ein ny lauk. Når ramslauken blomar, vil ein difor alltid finne to grøne blad på sida av basis til stengelen. Blada kan faktisk likne på blada hos liljekonvall, men

Ramslauk *Allium ursinum*

har ei mørkare grønfarge og dessutan er ikkje lukta til å ta feil av.

Blada har ein fem til tju centimeter lang stilk og til slutt ei flat og avlang lansettforma plate som kan vera så mykje som fem centimeter brei, med nervar på langs. Bladstilken er visstnok vridd ein halv omgang slik at den verkelege undersida vender opp.

Ramslaukens smak og lukt

Ramslauk er, slik Fægri (1970) skriv, ei plante som trivst i skogbotnen, aller helst i lauvskog og lundar med skugge, der ho breier seg og ofte dannar store tette bestandar.

Om ein vandrar gjennom eit område med slike tette bestandar, riv lukta i nasen og verkar nestan kvelande. Kyr på beite likar visstnok lukta og smaken godt og tar føre seg av planta. Smaksstoffa går lett over i mjølka, som såleis vert heilt øydelagd.

Ramslauk i Telemark

I Noreg har ramslauken ei utbreiing i kyst- og fjordstrøka frå Hvaler og Sarpsborg i Østfold til Leksvik i Nord-Trøndelag, men med ei lita luke på Sørvestlandet, og planta kan vel seiast å vera ganske kystbunden. Vestpå går den mange stader heilt inn i fjordbotnane.

Ramslauken er ikkje vanleg i Telemark. Den er funnen nokre få stader langs kysten hos oss. Dyring (1911) nemner at arten er funnen på Skåtøy, mellom Tangvald og Rognstranda i Bamble og ved Stokkevann i Bamble. Dessutan nemner han den frå Gjeterøya (i Vestfold) utanfor Langesund. I *Floraatlasen for Telemark* (upublisert) er planta òg notert frå Håøya og frå Flakvarp i Skien.

I Vestfold finn ein svært rike førekomstar blant anna i Larvik, i Horten og særleg i Holmestrand. I sistnemnde kommunen veks den i svært tette bestandar både sør og nord for byen.

Ramslauk trivs særleg i skuggefulle lundar og lauvskogar med næringsrik og gjerne litt fuktig jord. Av og til er den òg å finne i barskog, og i øygarden nokre gonger, og i skuggefulle bergkløfter.

Om namn på ramslauk

Rams er eit gamalt namn på planta. Nordhagen fortel at ordet er fellesgermansk og finst i norsk, svensk, dansk, tysk og engelsk. Han skriv òg at det i gamle angelsaksiske skrift står *hramsa*. I Noreg kan ein finne ei rekkje stadnamn som er kalla opp etter planta, til dømes Ramsdal, Ramsum, Ramsåsen og Ramsli. Nordhagen nemner òg at liljekonvall nokre stader vert kalla rams eller geiterams, truleg av di blada hos liljekonvall kan likna ramslauken sine blad. I *Norrøn ordbok* (Heggstad, Hødnebo og Simonsen 1975) finn vi att ordet rams. Der står det

rams, m. rams, vill lauk? i Tn, og i Ramsheimr, g. Ramsøy, Aurland G12 121

(TN = tilnamn, g = gardsnamn,

gard og G12 = O. Rygh (og fl.) = Norske Gaardnavne, bd. 12).

Kva seier så Aasen? Han nyttar namnet *rams* (sjå ordboka 1918), og han legg til

Rams: Skovløg, Bjørneløg

I *Etymologisk Ordbog* av Falk og Torp (2006, 5. opptrykk) skriv forfattarane fylgjande:

Ramsløg eller rams (allium ursinum), sv. ramslök eller rams, n. folk. rams ogsaa om andre planter (ligesom sammensætningen gjeitrams) = mnt. ramese, remese, nht. Rams, Ramsch, ags. Hramsa (eng. ramson.)

Arbo Høeg (1976) skriv på s. 183:

Både kyr og geiter tar den gjerne, sælig om våren; men melken og eventuelt smør og ost får da en usmak ("ramsesmak" Gaular). Dette er kjent omtrent overalt hvor planten forekommer. Derfor er det også, mest på Vestlandet, regnet som uheldig at det på en gård er "ramsgroe", et sted hvor det gror meget rams.

Han skriv vidare om bruken av ramslauk at den vart eten som råd mot mark og at nokre stader lét dei geitene bli fora med avkok av blad frå ramslauk mot innvollsorm.

Som menneskeføde vart den bruka som krydder (ikkje så

mykje). Under krigen 1940-1945 var rams ("skogsløk") det einaste som fantes av lauk til sals i grønnsaksforretningar i Oslo.

Av dei namna som er mest bruka, nemner Arbo Høeg *rams*, men nokre gonger er òg namnet *ramse* bruka. Frå Modalen (Hordaland) er namnet *kurams* oppgjeven, men er visstnok ikkje i bruk lenger. Det finst likevel enno i stadnamnet Kuramsholo.

I Aasens namnesamlinger (2006) er berre namnet *rams* med, men i ordboka (1918) skriv han:

Rams, m. Skovløg, Bjørneløg (Allium ursinum). B. Stift og flere. Sv. ramslök; (Eng. ramson; Nt. Ramsche. Ogsaa om Lille-Convall (ellers kaldet Geiterams). Mandal. - Ramsesmak, m. Smag

etter Skovløg, i Mælk eller Smør.

Aasen er likevel innom rams i andre plantenamn. Liljekonvall *Convallaria majalis* er soleis kalla *Rams* på mandalskanten og *Gjeiterams* i Telemark, og *Gjeiterams* er jo kjent som eit mykje bruka namn om *Epilobium angustifolium* rundt om. Pussig nok står det soleis i lista hans:

Ogsaa Gjeiterams (Gbr.?)

Jenssen-Tusch (1867 og 1870) har berre med *Rams* frå Noreg, frå svensk er òg *Ramsløg, ramsk* og *St. Britas lök* med (Vadstena, eit resultat av klosterverksamheten der?). Frå Danmark har han òg med, forutan *rams, ramsløj, skövløj* og *blódpisløj* (som medisin?) (Sjælland) og *spanskløj* og *hvideløj* (Bornholm).

Lyttkens (1912-1915) har frå Sverige notert *Rams, Ramsk* og *Ramms* i tillegg til *Ramslök*. Her kan vi òg finne att *St. Britælök* i

fleire ulike variantar: *S. Brittælök*, *S. Britas Lök* og *Brigittælök*. Namnet *Munklök* er truleg òg eit resultat av bruken i klostera rundt om.

Lyttkens *Bredbladig Lök* er lett å skjøna, men meir spennande er kan hende namna *Björne-hvitlök* og *Björnlök*. I islandsk kallas arten *Bjarnarlaufkur*, og dette bjørnenamnet finn vi att i både tysk: *Bärlauch* og *Bärenknoblauch* og engelsk: *Bear's garlic* og *Bears paw garlic*.

Bruk av ramslauk

I dag er ramslauken svært mykje bruka i matlaginga, ofte som tilsetjing i matrettar. Det lagas òg blant anna puré og pesto av den, og den vert blanda inn i urtesmør eller med olje. På nettet kan ein finna mange oppskrifter der ein kan bruka ramslauk.

Nordhagen meiner det er sannsynleg at ramslauk har vori bruka frå gammalt av. Arbo Høeg nemner sal av ramslauk frå grønsakshandlarar i Oslo, og Nordhagen skriv om at folk i Østfold samla den i skogen ”på gamle, kjente rams-steder”. Han fortel òg at under verdskrigen 1914-1918 vart rams samla inn i store mengder i Storbritannia og bruka som antiseptisk middel.

Brøndegaard (1978) skriv ein heil del om lauk generelt og mykje om ramslauk spesielt.

Han meiner at namnet *rams* er eit av dei eldste gemanske plantenamna, men at den opphavlege tydinga er gått tapt. Han skriv at det er

sannsynleg at det heng saman med at planta luktar ramt (jmf. engelsk *ram* = geitebukk. Han nemner òg ei heil rekkje namn, blant andre *loppeløg* av di ramslauken er bruka mot utøy på Sør-Fyn. Han har òg med andre namn som *hundehvidløg*, *ræveløg*, *gedeløg* og *gederams*, og dei reknas visstnok å ha ei nedsetjande tyding.

Ramsløk som medisiner

Ramslauk og alle andre lauktyper er fra gammalt av mykje bruka i medisinen. Brøndegaard fortel om mange av bruksområda. I denne samanhengen vil det gå for vidt å ta med alle bruksområda innafor folkemedisinen, men nokon bør likevel nemnas. Ramslauk er heilt frå oldtida bruka som eit middel for å rensa blodet. Som urindrivande middel var den utmerkt, og mot dårleg matlyst skulle den vera

framifrå. Mot plager i tarmar og mage er det kjend mange kurar som skal ha vore verksame.

For meir informasjon tilrår eg å lesa både Brøndegaard, som har mykje god kulturhistorie med, og Urtekilden, ein nettstad som òg har mykje å lære bort om ramslauk.

Heilt til sist fylgjer eit gamalt dansk visdomsord ein kan leggja seg på sinnet:

”Røg og løg og onde kvinde – får mange øjne til at rinde.”

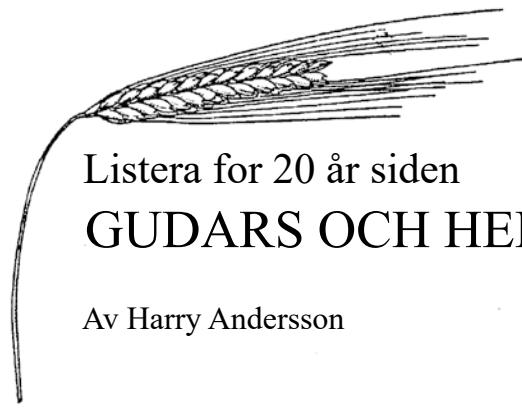

Litteratur

- Arbo Høeg, Ove. 1976. *Planter og tradisjon*. Universitetsforlaget. Oslo.
- Brøndegaard, V.J. 1978. *Folk og Flora*, b.1. Rosenkilde og Bagger.
- Dyring, J. 1911. Flora grenmærensens. *Nyt Mag. for Naturvidenskaberne*, b.49, h. II-III. Kristiania.
- Falk, Hjalmar & Torp, Alf. 2006. *Etymologisk ordbok over det norske og det danske sprog*. Faksimileutgave, 5. opptrykk. Bjørn Ringstrøms Antikvariat. Oslo.
- Floraatlas for Telemark*. Norsk Bot. Forening, Telemarksavdelingens floraprojekt. Upublisert.
- Fægri, Knut. 1970. *Norges planter*. J.W. Cappelens Forlag AS. Oslo.
- Heggstad, L., Hødnebo, F., Simensen, E. 1975. *Norrøn ordbok*. Det Norske Samlaget.
- Jenssen-Tusch, H. 1867. *Nordiske Plantenavne*. H. Hagerups Boghandel. Kjøbenhavn.
- Jenssen-Tusch, H. 1870. *Tillæg til Nordiske Plantenavne*. H. Hagerups Boghandel. København.
- Lid, J. & Lid, D.T. 2004. *Norsk flora* 7. utg. v/Reidar Elven. Det Norske Samlaget. Oslo.
- Lyttkens, August. 1912-1915. *Svenska växtnamn*, bd. 3. C.E. Fritzes Bokförlags AB. Stockholm.
- Nordhagen, R. m.fl. 1952. *Våre ville planter*, bind II. Tanum. Oslo.
- Aasen, Ivar. 2006. *Namnesamlingar av Ivar Aasen*. Redigert av Bondevik, Jarle, Nes, Oddvar og Aarset, Terje. Norsk bokreidingslag L/L. Bergen.
- Aasen, I. 1918. *Norsk Ordbog*. Alb. Cammermeyers forlag. Christiania.

Frå nettet:

http://www.rolv.no/urtemedisin/medisinplanter/alli_urs.htm

Listera for 20 år siden

GUDARS OCH HEROERS VÄXTER

Av Harry Andersson

Under antiken förhärskade uppfattningen att gudarna intervenerade i vardagslivets händelser på ett mycket påtagligt sätt. Redskapen, odlingen och icke minst naturen var förmedlade till människorna av högre makter. Dessa makters ande levde vidare i fenomenen och det gällde att visa den rätta vördnaden åt upphovsguden. Knappast någon företeelse i naturen var utan förbindelse med någon högre makt. Luften, vinden, vattnet, jorden, djuren och växterna, ja, allt var besjälade. Med tiden utvecklades en rikt differentierad uppfattning om olika växters anknytning till bestämda gudar och gudinnor.

Det vi i västerlandet numera kallar gudasagor uppfattades av gemene man som beskrivningar av verkliga händelser. I de beskrivna bataljerna mellan onda och goda makter spelar ofta heroerna, hjältarna, en roll som gudarnas ersättare eller företrädare. Ett intimt samband rådde mellan den enskilde guden och heroen, och därför kom växterna att bli tillägnade båda parter. Det blev en trestegshierarki – gudar, heroer och växter.

Naturligt nog kom sädeslagen och vinrankan att oftast figurera

Hvete

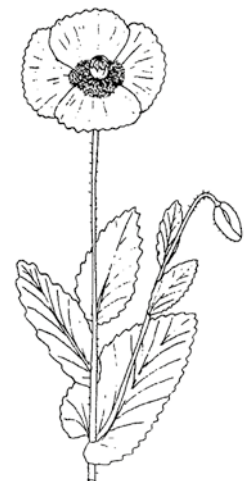
Vinranke

i gudasagorna. Bröd och vin var vardagens främsta varor i kosthålllet. Sädesodlingens gudinna var Demeter, en urgammal grekisk gudomlighet. Hon var dotter till de äldsta gudafäderna Kronos (tiden) och Rea (verkligheten). Demeter hade skänkt mänskligheten sädeslagen och kunskapen om deras odling.

En dotter till Demeter, Persefone, blev symbolen för årsväxtens förnyelse och fullbordan. När säden var mogen fick Persefone tillbringa ett halvt år i underjorden. Hon öppnade porten till dödsriket med en trollstav av **mistel** (misteltein), *Viscum album*.

Misteltein

Opiumsvalmue

*Hades og Persefone i underverdenen.
Relieff i terrakotta*

Underjordens härskare, Hades, höll Persefone bunden till sig genom att förmå henne att äta en kärna av **granatäpple**, *Punica granatum*. Gudinnorna Demeter och Persefone avbildas därför med ax, vallmo eller granatäpple. **Vallmon**, *Papaver somniferum*, var sömngudens, Morfae, attribut (kännetecken). Persefone i förening med Morfae fick naturen att "sova" under vinterhalvåret.

Demeter betraktades som upprätthållare av ett stadgat samhällsskick, god ordning och den kontinuerliga odlingen. Som en motsats figurerade Baccus eller Dionysos, **vinets** (*Vitis vinifera*) gud.

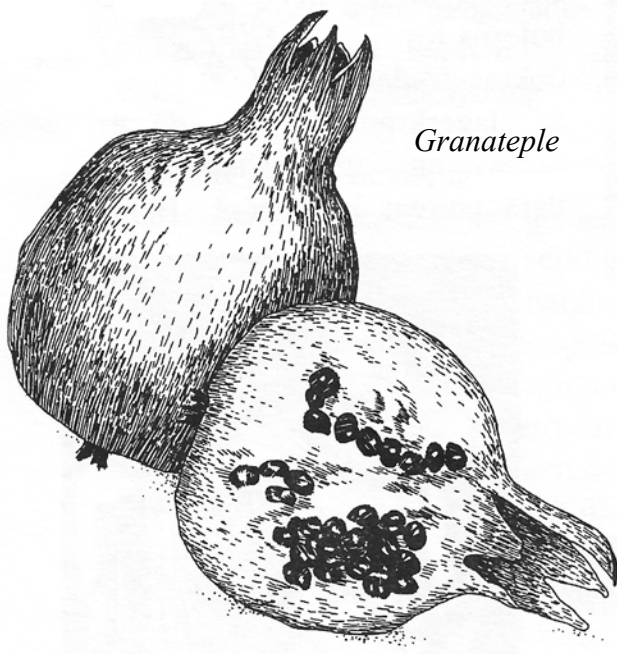

Laurbær

Apollon fra Belvedere

Han representerade festyrans och glammets befrämjare. I hans följe fanns en brokig skara av naturväsen (baccanter, satyrer, silener) som bullrande med flöjter, tamburiner och kastanjetter och i hänförelse drog genom bygden. Dionysos var utrustad med en lång vandringsstav, som var omlindad med **murgröna** (bergflette), *Hedera helix*, och i toppen försedd med en pinjekotte.

Granateple

Utöver vinrankan är murgrönan Dionysos symbol. Kransar av murgröna krönte Dionysos och följeslagarnas huvuden, vilket framställs på detaljerade reliefer.

Vanligen utgjordes huvudkransen av en lagerkrans. **Lagern** (laurbær), *Laurus nobilis*, var helgad åt Apollon, solens, ljusets och skaldekonstens gud. En av symbolerna för doktorsgraden är lagerkransen och därför säges en universitetsdoktor vara laureat,

lagerkrönt. Enligt sägnen hade nymfen Daphne förvandlats till en lagerbuske för att undslippa alltför enträgen och närgången uppvaktning från Apollon. Daphne har också fått låna sitt namn till **tibast**släktet, *Daphne* sp., (tysbast). Apollon vistades under vintern hos hyperboréerna, ett sagofolk längst upp i norr. Några av skandinavians utpräglade fjällväxter har artnamnet *hyperboreus*, t.ex. **jordranunkeln** (setersoleie), *Ranunculus hyperboreus*.

Afrodite

Det tidigare omtalade granatäppleträdet, eller snarare buskträdet, har i frukten talrika kärnor (frön) omgivna av ett rött, sötsurt fruktkött.

Det är förståeligt att trädet blev symbol för fruktsamhet och det var en viktig utsmyckningsdetalj vid giftermål. Granatäppleträdet kom att förbindas inte bara med gudamodern Hera utan också med Afrodite, kärlekens gudinna och med Athena, hemmets beskyddarinna.

Afrodite avbildas också med olika blommor samt ofta med **myrten** (*Myrtus communis*). Enligt sägnen dolde hon sin nakenhet bak en myrtenbuske vid sin tillblivelse ur havet vid Paphos på Cypern. Myrten ingår tillsammans med hårdbladiga och ofta taggiga buskar i det

växtsamhälle av buskar som kallas *maccia*. I skydd av dessa buskar har åtskilliga ettåriga örter samt lök- och rotknölförsedda växter en tillflykt undan en utarmande överbetning. För en mansålder sedan kunde en brudkrona bestå av en myrtenkrans och därför var myrten förr en vanlig krukväxt. I folkmedicinen har

Oliventrær

dekokter på myrtenbär utspädda med vin fortfarande användning som magstärkande och renande botemedel i Medelhavsområdet. För den som är lätttroende kan en myrtenkrans skydda mot berusning vid alkoholförtäring.

Möjligen med hänsyftning på berusning avbildas ibland vinrankan tillsammans med en åsna –symboliskt eller ej. Härföraren Pausanias hade observerat att vinstockar, som avbetats av åsnor, gav rikare skörd än icke betade.

Atene

Iakttagelsen skall ha gett initiativet till den årliga beskärningen av vinplantorna.

En av de äldsta kulturväxterna i Medelhavsområdet är **olivträdet** (*Olea europaea*), som kan bli mycket långlivat, kanske mer än tusen år. Enligt traditionen begåvades mänskligheten med olivträdet av Athena vid en tävlan med havsguden Poseidon. Sedan den tvekampen, som slutade med Athenas seger, har en olivgren varit symbolen för seger och fred. Bibelns duva återvände till Noaks ark med en olivkvist i näbben, när marken åter kunde beträdas.

Oljan från pressade oliver användes under antiken i förförelse-syfte av trånsjuka kvinnor, men den hade en mängd andra användningsområden. Till en början var oljan en dyrbar produkt och

hade stor ekonomisk betydelse i utbyteshandeln. När det i bibeln omtalas att Messias' (=den smorde) huvud smordes med olivolja, var det ett uttryck för ett dyrbart beteende, som var förunnat furstar. Den Maria, som tvättade Jesu fötter och därefter smorde dem med olja, gjorde sig skyldig till stort slöseri. Efter hand som odlingen av olivträd utökades kom olivolja att användas till många

glöd i stjälken av **ferula**, *Ferula communis*, en skärmplanta. Märgen glöder mycket länge utan att den hårda yttervävnaden förkolas. Vid Dionysosfester utrustar sig deltagarna med torkade stavar av ferula.

I Medelhavsområdet finns många representanter för **iris**familjen, *Iridaceae*. Iris var en medhjälpare till gudarna. Hon förde de dödas själar via regnbågen till den eviga

uppgifter, såsom i matlagning, till bränsle i lampor, i medicinska syften och i sen tid som råvara vid tvålltillverkning.

Bekant är berättelsen om hur halvguden Prometeus stal elden från gudarnas Olympen. Mindre känt är kanske hur man lånade eld i forntiden genom att bära

vilan. *Iris germanica*, en allmän trädgårdsväxt, har väldoftande, förgrenade knölrötter som använts till att smaksätta vin. Den utpressade saften från rötterna lär ha utnyttjats som medel mot osunda dunster.

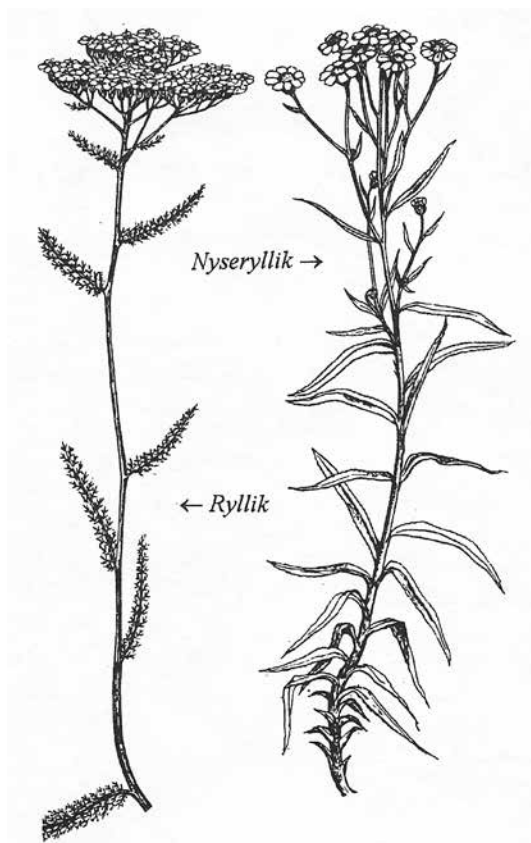
En liljeväxt, **asfodel**, *Asphodelus aestivus*, figurerar i många, i regel

Hera – hodet fra kultstatue ved tempelet i Olympia.
Ca. 590 f.Kr.

Zeus. Marmorhode fra 4. årh. f.Kr.

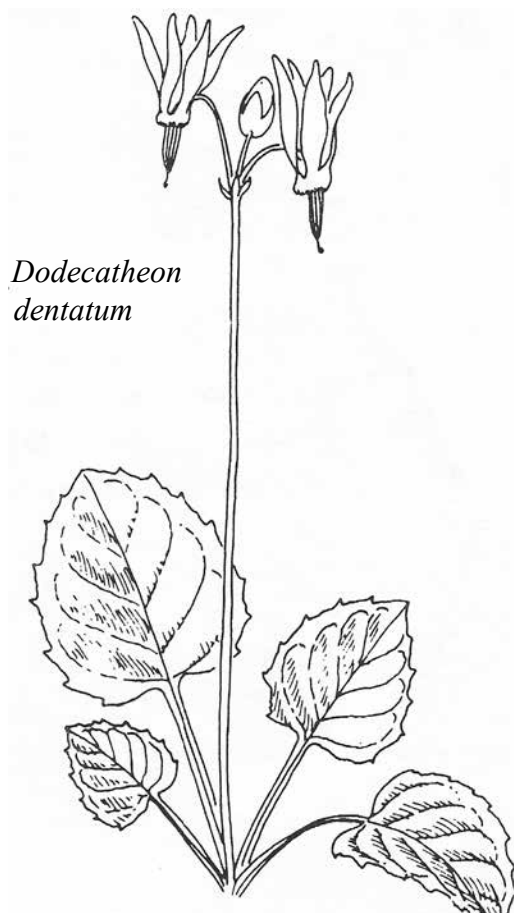
föga smickrande sammanhang. Dödsrikets härskare, Hades, skyddade de osaligas själar på en avlägsen äng med asfodeler. Växtens vita blommor luktar illa. Till och med getterna lämnar växten orörd, vilket fått till följd att denna vackra växt har ökat i utbredning. Endast vid svält och i samband med vissa riter rostar man de stärkelsesrika rotknölarna. Alltsedan antiken är vita blommor en omhuldad hyllning till de döda.

Det finns i Medelhavsområdet ett buskträd med mycket sega grenar, vilket på svenska kallas **kyskhetsträdet**, *Vitex agnus-castus*, (kysk=ren, obefläckad). En översättning av det latinska namnet (Vitex=vinträd, agnus=lamm, castus=kysk) ger ej någon anvisning om orsaken till namnet. Det

förhöll seg så att antikens kvinnor skulle bekräfta sin dygd vid en festlighet till ära för gudinnan Demeter genom att vila på kuddar flätade av just kyskhetsträdets grenar. Gudasagan förtäljer nämligen att Hera, Zeus hustru och äktenskapets beskyddarinna, hade fötts under en sådan buske. Busken har kryddoftande, flikiga och grådaggiga blad och täta samlingar av små blåvita eller något rödtonade blommor. Ett uråldrigt exemplar lär ha vuxit vid ingången till Heras tempel på ön Samos.

Den tappreste av alla grekiska hjältar var Akilles. Till hans åminnelse finns compositsläktet

Achillea med bl.a. **rölleka** (ryllik), *Achillea millefolium*, och **nysört** (nyseryllik), *A. ptarmica*. Akilles' läkare och läromästare Chiron hade anvisat ett flertal växter med vilka man kunde behandla sår, så att infektioner inte tillstötte. En av de mest använda örterna var **ålandsrot**, *Inula helenium*. Artnamnet *helenium* är härlett ur Helena som flydde från Troja till Egypten, sedan Akilles stupat. Många växter, i vars mönsterteckning man tyckte seg läsa begynnelsebokstäverna till grekiska hjältenamn, hade medicinsk användning mot sjukdomar, som respektive hjälte drabbats av. Linné, som kände väl till de grekiska gudaberättelserna, använde vid många tillfällen de grekiska namnen på gudar, halvgudar och heroer vid namnsättningen av släkten och arter. Några få exemplar är *Helenium*, *Scilla*, *Endymion*, *Syringa*, *Adonis*, *Chironia*, *Centaurea*, m.fl.

Till sist kan det vara intressant att veta att nejliksläktnamnet, *Dianthus*, egentligen betyder Guds blomma: Dios anthos. Om det finns en 'eroicanthos, hjälteblomma, vet jag inte. Den vackra trädgårdsväxten "**tolvgudablomma**", *Dodecatheon*, (dodeca=tolv, theon=gud) är hämtad från Amerika, men namnet är grekiskt. Vår kultur är i hög grad baserad på antiken, vilket man beklagligtvis inte blir delaktig av i nutida utbildning. Vi bör lära oss för livet, inte för skolan, som det heter i ett känt citat: "**Non scolae sed vitae discimus**".

Ordlisten

festyra – festrus

föga – lite

glam – bulder

maccia – maquis el. maki (område med krattvegetasjon)

pinjekotte – pinjekongle (pinje=et sydlandsk bartre)

sädesslag – kornsort

tränsjuk – lengselssyk

tvål – såpe

ålandsrot – alantrot

åsn – esel

LitteraturBaumann, Hellmut. 1996. *Greek wild flowers and plant lore in ancient Greece*. (reprint)Bergstedt, Hugo. 1963. *Grekerne og romernes mytologi*. Stockholm.Corneliuson, Jens. 1997. *Växternas namn*. Stockholm.Odhner, Einar. 1963. *Växternas namn*. Stockholm.Pinsent, John. 1969. *Grekkiske myter og sager*. Stockholm.Polunin, O. och Huxley, A. 1976. *Medelhavsflora*. Trelleborg.**Illustrasjonene**Baumgardt, J. P. 1982. *How to identify flowering plant families*. Portland Oregon. (*Iris* sp.)Darwin, T. 1997. *The Scots herbal*. Edinburgh. (misteltein)Grandjot, W. 1965. *Reiseführer durch das Pflanzenreich der Mittelmeerländer*. Bonn. (vinranke)Haslam, S. M. 1977. *A flora of the Maltese islands*. Malta. (kyskhetstre)Hjortsø, L. 1992. *Græske guder og helte*. København. Herfra har vi hentet alle gudebildene, med unntak av Atene.Høeg, O. A. 1976. *Planter og tradisjon*. Oslo. (ryllik og nyseryllik)Høiland, K. 1983. *Kinabark og kjerringrokk*. Oslo. (opiumsvalmue)Nordhagen, R. 1948. *Norsk flora*. Oslo. (hvet)Schindlmayr, A. 1957. *Useful plants*. London. (hvetearter)Swenson, A. 1995. *Plants of the Bible*. New York. (granateple)Vandvik, E. 1956. *Blant gudar på Olymp*. Oslo. (Atene)Vedel, H. 1977. *Trær og busker ved Middelhavet*. Oslo. (olivent)Whitney, S. R. 1983. *A field guide to the West Coast mountains*. Vancouver. (*Dodecatheon dentatum*)

NOEN GAMLE PLANTENAVN HOS HANS JACOB WILLE (1786) VIII

Katte-Blom og Jasa Lamp, to uvanlige navn på en ganske vanlig art vi kjenner godt fra barndommen.

Roger Halvorsen

I en rekke tidligere artikler har jeg tatt for meg noen av de gamle plantenavna i Hans Jacob Willes *Beskrivelse over Sillejords Præstegield i Øvre-Tellemarken i Norge tilligemed et geographisk Chart over samme*.

I denne åttende artikkelen tar jeg for meg et par navn på kattedot hos Wille og sammenlikner med navnebruken i annen gammel og ny litteratur og bruken av plantene i folkemedisinen og andre tradisjoner.

Denne gangen har jeg også benytta meg av blant annet Aasens *Norsk Ordbog* (1918-utgaven), Ove Arbo Høegs *Planter og tradisjon* (1976) og annen relevant litteratur. Jeg viser til litteraturlista nedenfor.

Teksten i Willes *Sillejords beskrivelse* er som følger:

Gnaphalium dioicum, KATTE-BLOM, JASA LAMP, paa alle tørre Steder.

Det er her snakk om kattedot som i dagens floraer er ført til slekta *Antennaria*. Navnet *Katte-Blom* ligger nær opp til et av de mer brukte navna i dag, mens det andre navnet

Jasa Lamp neppe er særlig kjent utafor Telemark.

Første gangen jeg hørte navnet *jasa* var for over førti år siden da jeg var elev ved lærerskolen på Notodden. Ei klassevenninne fra Brunkeberg brukte navnet om hare.

Aasen (1918) har ordet med i ordboka si der han skriver:

”Jase, m. Hare (*Lepus*). Rgb*¹ (se helt sist i denne artikkelen). Nedenæs, Tel. Num Hall. Nfj. Sdm. (Is. Hare). Sv. Jösse (Riess 300). Hertil: Jasegeit, f. = Haregeit. Jasure, m. Hareunge.”

Antennaria dioica kattedot (hunnplanter), Folldal 2015

Haregeit er ifølge Aasen en hunnhare. *Harebinne* er også brukt, særlig av jegere.

Videre skriver han:

”Jaselabb, m. Harefod. Som Plantenavn: *Gnaphalium*. I Tel. Jasalamp.”

Ordet *Lamp m.* betyr ifølge Aasen *Lab, Fod, Pote. Tel.*

Legg merke til at hos Wille er kattedfot ført til slekta *Gnaphalium*. Hit hører også skoggråurt, og Wille skriver om den:

”*Gn. sylvaticum* *hvoraf en Varietas minor er funden ved Pladsen Klevene.*”

Blytt (1874) har oppført arten med sitt nåværende vitenskapelige navn, *Antennaria dioica* Gaertn. sammen med de mest brukte norske navna **Harefot** og Kattelabb.

Aasen har i sine navnesamlinger (2006) også med Harefot, Kattalabb, Kattarlabb og Gustegras fra andre steder i Norge, mens Jasalabb og Jasalamb bare er kjent fra Telemark.

I Blyttia 1988, hefte 4 skreiv jeg litt om plantenavn i Vinje-dialekta. Jeg hadde samla en del plantenavn fra Vågslid, navn jeg fikk av vinbyggen (en fra Vinje) Åsmund Groven. Han fortalte at arten blei kalt harelabb i området. Han fastholdt dette og fortalte at han bare kjente ordet *hare* brukt i denne sammenhengen. Ellers brukte han pussig nok kun ordet *jasa* om hare.

Antennaria dioica kattedfot (hannplante), Kongsberg 2009

Litt botanikk omkring kattedfot

Kattedfotslekta *Antennaria* hører til korgplantefamilien *Asteraceae* (tidligere *Compositae*). Artene i denne slekta er flerårige. Lids flora (2004) regner fire arter i slekta, hvorav fjellkattedfot *A. alpina* er delt opp i to underarter. Det er bare vanlig kattedfot og den ene underarten av fjellkattedfot, ssp. *alpina*, som er funnet i Sør-Norge. I *Den nya nordiska floran* (2003) er den andre underarten ssp. *porsildii* regna som egen art. Artene av kattedfot er særbu. Vanlig kattedfot og den nordlige gaissakattedfot *A. nordhageniana* har kjønna frøformering, og hann- og hunnplanter er like vanlige. De to andre, fjellkattedfot (to underarter, kanskje tre, i Norge) og sølvkattedfot *A. villifera* har oftest ukjønna formering, såkalt agamospermi.

Vanlig kattedfot har butte, spatelforma rosettblad som er hvitlodne på undersida mens oversida oftest er snau. Blada på stengelen og selve stengelen har

hvite filthår. Korgdekkblada er hvite eller rosa. *Den nya nordiska floran* skriver at hannplantene har hvite korgdekkblad mens hunnplantene har røde.

Litt om navn fra her og der

Det latinske *Antennaria* er gitt litt forskjellige betydninger. Hos Lid er det gitt betydninga *antenne* eller *følehorn*. Nordhagen (1958) oppgir samme betydninga og forklarer at det sikter til de klubbeformete fortykka fnokkhåra i hunnblomstene hos vanlig kattefot. Fægri (1970) skriver:

”Antenna er følehorn, men sammenhengen er ikke helt klar.”

Corneliuson (1997) skriver at navnet kommer fra det latinske *antenna* eller *antenna* som betyr *segelstang* i betydninga *rå*, det vil si ei tverrstang på masta. Han skriver videre:

”Blomfodrets hår står ut och liknar rårna på råriggade segelfartygs master.”

Smith (1972) har omtrent den samme forklaringa som Corneliuson:

”**Antenna’ria** f. Everlasting.
L. antenna, literally, the yard of a sailing ship”

Og Smith skriver videre:

”The pappus of the flower of these silvery-leaved plants is supposed to look like the antennae of a butterfly.”

Artsnavnet *dioica* betyr, ifølge Lid (2004), ”som bur i kvart sitt hus”, det vil si at planta er særbu.

Litt nordisk ”språklære”

Av nordiske navn finnes det en rekke forskjellige i tillegg til dem som er nevnt over. Hos Lyttkens (1904-1906), finner vi for eksempel svenske navn som: kattfot, kattfötter (hos Linné), kattfota, kattetassar, kisstassar, årålingstuppor*², musöron, pigepattar, harfötter og noppa. (Jf. *Gnaphalium*, som på svensk har fått ”familienavnet” *noppa*, eksempelvis skognoppa *Gnaphalium sylvaticum*. (Se også Wille og Aasen over og Jenssen-Tusch nedenfor om navnet *Gnaphalium dioicum*!)

Lyttkens har dessuten også med en del tyske navn: Katzenpfötlin, Hasenpfötlein, Mausöhrlein og Engelblümlein, riktig gamle navn som fortsatt finnes i ”folkespråket.”

Jenssen-Tusch (1867) har *Gnaphalium dioicum* som navn på arten (fra gammelt av blei den ført til denne slekta), og fra Sverige har han navn som harekvä (Dalsland), härölingstuppor*² (Mora) og ärålingstuppur*² (Älvdalen). Harekve kommer av hare + kved. Siste delen av ordet, kved, kan bety flere ting, blant annet mage, livmor og morsliv. I min svenske ordbok står det: kved s. –en el. –et; pl. –ar el. = (åld.) livmoder. Det er ikke lett å se noen sammenheng her.

Fra Norge har Jenssen-Tusch med de samme navna som er nevnt hos Aasen, men i tillegg har han ført opp tudseurt (Lista), gustegras (Sunnfjord) samt høj(e)lok.

Fra dansk nevner han *hareföd*, *katteföd*, *røde topper*, *rødtop* og *rød*

evighedsblomst.

Brøndegaard (1980) har *kattetæer*, *kattepote*, *løvefod*, *harefod*, *knapurt* og *hundøjne*. *Kattefod* er det navnet som brukes i Danmark i dag.

Hos Steensland (1994) er det med en hel del navn fra Älvdalen, Dalarna i Sverige. Her finner en kanskje også forklaringa på de to navna som er nevnt over hos Jenssen-Tusch og som er merka med *². Han skriver at det særlig er hare man har tenkt på i navnebruken, noe de navna som følger vitner om.

Jeg har fått forklaring på disse älvdalske navna fra Lars Steensland: *Erå* er älvdalsk for *hare*. Han har med flere nesten likelydende navn hvor *erå* er med: *eråtuppur* (= hartoppor), dvs. ”hareblomster” (*tuppur* er blomster), *erålingg* (= harling), dvs. hareris (ling er et gammelt ord for *ris* eller *plante*) og *erålingstuppur* (=harlingstoppa) som da betyr hare-ris-blomster. *Eråtasser* betyr ”hartassar” eller ”hareføtter” (harelabb) om man vil, og skal i hovedsak ha vært brukt om hannblomstene (de hvite).

De rød-blomstrede blei ofte kalt *rodtasser* (rødtassar) eller *byönntasser* (bjørnelabber). (*Tass* betyr *en myk, ikke så stor fot, på et dyr, for eksempel hare, katt eller hund.* *³)

(Se også Arbo Høeg nedenfor!) *Härolingstuppur* og *ärålingstuppur* (årålingstuppur) er igjen varianter av disse navna.

Andre kjente navn på kattefot i Älvdalen er kattfuoter og kattasser.

*³Jf. det norske *tass* som betyr både en liten pusling og labb eller pote. *Tass* finnes i norsk også i sammensetning om dyr som beveger seg på en ”tassende” måte: gråtass (=ulv). Verbene ”å tasse”, ”å tasle” og ”å tusle” henger sammen, men dog er det noen små nyanseforskjeller. Ifølge *Bokmålsordboka* (1986-utg.) betyr å tasse å gå med slepende eller subbene skritt, og to eksempler er nevnt:

”Bjørnen tasser av gårde, og (små barn) kommer tassende på bare bein.”

Kattefot brukt i folkemedisinen

Arbo Høeg (1976) nevner en lang rekke med navn på kattefot. De er i det alt vesentlige knyttet til katter (også puser) og harer (medregnet jase). Her er variasjonen stor. I tillegg har han med noen få andre navn. Han har for eksempel tatt med hund og rev: bikkjelabber (Flesberg i Buskerud), hundelabba (Fitjar i Hordaland), revelabb (Herad i Ringerike) og revefot (Åseral i Vest-Agder). I den forbindelse nevner han at i Åseral brukes revefot om den røde, hunnlige blomsten, mens den hvite, hannlige blei kalt harelabb. (Se Steensland over!)

To navn er litt spesielle siden de blei brukt i medisinsk sammenheng: antueldgras (Aurland i Hordaland) og gust(e)gras (Jølster i Sogn og Fjordane og Kyrkjebø, Høyanger i samme fylke). I Kyrkjebø blei kattefot også kalt jonsokgras.

St. Antons ild (antueld) var et vanlig brukt navn på helvetesild, men fra gammelt av var det mest sannsynlig at antueld var et navn på såkalt sekale-forgiftning, d.v.s. forgiftning av mjøldrøye *Claviceps purpurea* som er en sopp som angriper grasarter og får fruktemnet til å vokse. Navnet antyder altså at ”kornet” og dermed ”mjølet” drøyes. St. Anton var skytshelgen mot denne sykdommen. Som behandling mot sykdommen blei antueldgraset (kattefot) tørka og brent. Aska blei blanda med fløte og smurt på utslettet. I Indre Sogn blei en annen behandling brukt ved at kattefot og engsmelle *Silene cucubalus* blei tørka og lagt på ei varm ovnsplate. Deretter blei pasienten kledd naken og måtte ta på seg en vid stakk. Så satte vedkommende seg over røyken fra plantene, slik at kroppen blei godt innrøkt (Nordhagen 1958).

Gustegras er et navn som er knytta til en sykdom kalt gust, et utslett kanskje mer kjent under navnet *alveblest* (*elveblest* eller *alvgust*), men *alvegust* er også kjent. Det var et

Antennaria alpina ssp. *alpina* fjellkattfot
Hannplante Sulitjelma 2009

hudutslett som man trodde skyldtes at alvene hadde pustet på dem. Som middel mot dette blei det noen steder samlet inn gustegras som blei tørka og brent, og så blei barna holdt inn i røyken. Nordhagen forteller at i Sunnfjord kokte man en grøt av ni forskjellige slags *gustegras* som blei lagt på utslettet alvegust som han angir er det samme som belterosen (= *Herpes zoster*). Belterosen er også kalt helvetesild, vondeld, nåreld og nårisla.

Wille skriver i kapittelet *Om deres Sygdomme og Huusraad* om elveblest som han kaller Elveblaast:

”–, et slags hastig paakommende Udslag med Vabler, er en sielden Sygdom, hvorimod man røger sig med Elvenæver (*Lichen aptosus*).”

Elve-Næver er Willes skrivemåte for *alvenæver Peltigera aphosa*, en stor bladlav, og denne laven har fått brei omtale hos Arbo Høeg. Den blei brukt på litt varierende vis, mange steder mot for eksempel elvegust og annet utslett, og ifølge Wille mot Øien-Svagheder.

Ordet *gust* har ifølge Aasen betydninga ”vindpust” eller ”gjosa” men er altså blitt navnet på den gamle sykdommen man før kalte alvegust.

Jostein Fet (2010) skriver at *gust* er danna av verbet *gjosa* og betyr et vindpust.

*¹Forkortelsen Rgb hos Aasen står for *Raabyggelaget* som tidligere var navnet på et

len, seinere fogderi og prosti i Agder. Det hørte inn under *Agdesiden lagdømme* fra slutten av 1400- eller begynnelsen av 1500-tallet. I det alt vesentlige omfattet området dagens innlandskommuner i Aust-Agder og Åseral i Vest-Agder. I 1684 blei Raabyggelaget fogderi lagt til Nedenes amt. Navnet på området er blitt skrevet på mange måter. I norrøn tid blei det skrevet *Rábyggjalög* (793-1066), og andre brukte navn er *Raabygdelaget*, *Raabøigdelaug* og *Raabyggelaug*, eventuelt med å eller o for aa. Betydningen av navnet skal visstnok være ("lovområdet for dem som bor i en avkrok")(fra Wikipedia).

Et lite tillegg om harelabb

Jeg sitter innimellom og leser Helene Uris bok *Rydde ut*. På s. 166 dukket det opp en liten pussighet jeg ikke visste om. Der står det:

"Benedikt satt klar med tavle, griffel og harelabb."

Jeg ante jo at det måtte være at harelabb blei brukt til å stryke ut ord som blei skrevet med griffel på ei tavle, og at det kanskje burde finnes en sammenheng med begrepet "å fare over med en harelabb". Det blei litt hektisk aktivitet med leiting på nettet, og jeg fant en del artige ting. Harelabb for den bruken Uri beskriver, finnes omtalt flere steder.

På nettstedet Skolehistorie i A4 format – Stiftelsen Lillehammer museum, står det om ei skolestue som blei flytta fra Skjåk til Maihaugen.

"Inventar og utstyr

..... Det vanligste var likevel å skrive på tavle med griffel til litt inn på 1900-tallet, og å bruke blyant. For å viske ut det som var skrevet på tavlen kunne en bruke en harelabb med pels."

I *Skolehistorisk årbok for Rogaland 2009* (et nettsted) står det å lese:

"Tidligere skoledirektør Lars Beite forteller i en artikkel om Det gamle skulehuset:

Ved tavla låg både filla, som kunne bløytast, og harelabben. Læraren tørka av tavla så krittstøvet fauk i kring. Dei gamle tretavlene tolde ikkje bli så svært våte for då ville ikkje krittet vise".

I en blogg (http://mtani.blogg.no/1310692100_linkping_en_smak_av_f.html) fant jeg følgende beretning fra et museumsbesøk i Linköping i Sverige:

"Det blei skolebenken for oss, og Anne Marit er tydelig stolt over å ha mestret blekkpenn og skjønnskivingsark. Jeg er mer fascinert over den lille tavla hvor vi skriver med en griffel og visker med en harelabb..."

Sammenhengen med ”å fare over med en harelabb” er at harelabb blei brukt til å tørre støv med og til å pusse med. Hos Sigrid Undset i boka Jenny, står det:

først feiet hun med en kost, og saa krøp hun rundt og rotet under møblerne med en harelabb efter saanne smaa dotter av støv i krokene.

Et annet nettsted, <https://digitaltmuseum.no/011085440004/a-ga-over-noe-med-harelabb>, viser til en gave som kom inn til Norsk grafisk museum, hvor det blant rissenåler og annet verktøy også la en harelabb. Historien bak harelabben var, og jeg siterer:

”at litografene brukte den til å børste vekk støv og rester etter skravering av litografisk film med

rissenål eller lignende. Pelsen på harelabben var så myk at man ikke risikerte å ødelegg noe med den, og de fine hårene børstet vekk selv de minste støvkorna.”

Det betyr at når litografen gikk over noe med en harelabb, så var han både skånsom og grundig. Det fortelles også at det finnes eksempler på en harelabb brukt av en gullsmed for å børste sammen filspen. Det gjelder sannelig å ta vare på verdiene.

Denne bruken passer jo bedre med Ivar Aasens definisjon av uttrykket:

”Strjuka med ein Harefot: tage en Ting meget lindt og løseligt”

– med andre ord å gjøre noe mykt og forsiktig.

I stedet har uttrykket ”å fare over med en harelabb” fått en nedsettende betydning.

Alle fotos: Øystein Ruden

Takk til Lars Steensland, Lund for velvillig hjelp til å tyde älvdalske navn.

Litteratur

- Arbo Høeg, Ove. 1976. *Planter og tradisjon*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Blytt, M.N. 1874. *Norges flora*, b. 2. Avsluttet av A. Blytt. A.W. Brøgger, Oslo.
- Fet, Jostein. 2010. *Maal og minne 2*. Novus forlag, Oslo.
- Halvorsen, Roger. 1988. *En del av kulturarven: Plantenavn i Vinjedialekten*. Blyttia 46, s. 195-198.
- Heggstad, L., Hødnebø, F, Simensen, E. 1975. *Norrøn ordbok*. Det Norske Samlaget.
- Jenssen-Tusch, H. 1867. *Nordiske Plantenavne*. H. Hagerups Boghandel, Kjøbenhavn.
- Landrø, Marit Ingebjørg og Wangensteen, Boye. 1986. *Bokmålsordboka*. Universitetsforlaget.
- Lid, J. & Lid, D.T. 2004, *Norsk flora 7*. utg. v/ Reidar Elven. Det Norske Samlaget, Oslo.
- Lyttkens, August. 1904-1906. *Svenska växtnamn* bd. 1. C.E.Fritzes Bokförlags AB, Stockholm.
- Mossberg, B. & Stenberg, L. 2003. *Den nya nordiska floran*. Wahlström & Widstrand.
- Smith, A. W. 1972. *A gardener's dictionary of plant names*. Cassel, London.
- Steensland, Lars. 1994. *Älvdalska växtnamn förr och nu*. Dialekt- och folkminnesarkivet, Uppsala/Sweden.
- Steensland, Lars. 2006. *Liten älvdalsk-svensk och svensk-älvdalsk ordbok*.
- Aasen, I. 1918. *Norsk Ordbog*. Alb. Cammermeyers forlag, Christiania.
- Aasen, Ivar. 2006. *Namnesamlingar av Ivar Aasen*. Redigert av Bondevik, Jarle, Nes, Oddvar og Aarset, Terje. Norsk bokreidingslag L/L, Bergen.

AMERIKAMJØLKE – *Epilobium ciliatum*

Kristin Steineger Vigander

Amerikamjølke er en fremmed art som er i rask spredning i Norge. På Østlandet er den nå en av de vanligste mjølkeartene. Den tilhører mjølkefamilien *Ongagraceae*, og kan bli svært høy, over en meter. Stengelen er 2-4-kantet og har tiltrykte hår, samt sprikende kjertelhår i den øverste delen. Arret er klubbeformet, som hos greinmjølke og mørkmjølke.

I Norge har vi to innførte underarter av amerikamjølke: ugrasmjølke ssp. *ciliatum*, og alaskamjølke ssp. *glandulosum*. Alaskamjølken har størst kronblad (5-8 mm) og blomsterstanden har store blad som dekker både blomster og ungefrukter. Ugrasmjølken kronblad er 2,5-6 mm. Disse to underartene har tidligere vært sett på som samme art. Begge underartene er vanlige

i hele Norge. Alaskamjølken er dominerende i kyststrøk, mens ugrasmjølken er den vanligste i innlandsstrøk. Jeg har trodd at dette er en invaderende art med høy risiko, og Artsdatabankens vurdering i 2012 kategoriserte den som SE=Svært høy risiko. Men jeg leser i dag: Arten har ikke ”etablert reproduserende” bestand hos oss, og mindre enn 2 % av den globale bestand oppholder seg regelmessig i Norge. Den står nå betegnet som NA=naturalisert, og ikke vurdert. Da vi var på Island i 2018, så vi en flott tue med røde blader og rødliga blomster. Jeg trodde jeg hadde funnet noe riktig spesielt, men det viste seg å være et stort eksemplar av amerikamjølke. Etter beskrivelsen tror jeg at dette må være alaskamjølken, *Epilobium ciliatum* ssp. *glandulosum*.

”Alaskamjølken” fra Island

Kilder:

<http://www2.artsdatabanken.no/faktaark/Faktaark258.pdf>

<https://www.artsdatabanken.no/Taxon/Epilobium%20ciliatum/102836>

VED ALVARET ET STED

Roger Halvorsen

Jeg har lyst til å dele et gammelt Ölands-minne jeg fant igjen i et hefte som Jan Erik og jeg laget for mange år siden. Det handler litt om at framskrittet altfor ofte tar fra oss noe av de gode tinga vi fortsatt gjerne vil ha. Vi blir ofte sittende igjen med spørsmålet hvorfor, og med følelsen av at slikt ikke alltid er så greit.

Jeg har en kjæreste! Nei, to, et sted. Ranke bjørker i en gammel have med et lite hvitmalt hus med en aldeles velstelt alminnelig kjøkkenhave mellom seg og Stora Alvaret. Har du hørt om kjøkkenhaver med tustenelliker i? Røde, hvite, rosa, stripete, alle slags tustenelliker inntil grasløken og fire sommerkålplanter, enda sommerkålen for lengst er blitt sommerbillig så langt ut på sommeren.

Ved det lille huset bakes det hjemmebakst og kokes hjemmekaffi i et enda mindre hus. Det er sånn kaffi som er ørlite grumsa så en ikke ser bunnen på de blåsnirklete koppene, det gammeldagse serviset du vet, som hører hjemme i en slik have med hvitmalte havemøbler. Heter det stråmønster, mon tro? Ryddig og pent er det inntil alvarkanten under bomulldottet sommersolhimmel. Alt er så bestemorsaktig gammeldagskoselig en julidag i 1974.

Over snauklipt tusenfrydplen kommer min kjæreste, og så min andre. Stivpynta i blomstrete sommerlette helforklær og hvitstivete småforklær. I hendene ett

hver av de malte og gjennombrutte ovale metallbretta med kaffi og hjembakte kaker på hvit tøyserviett.

Rundt beina våre pågikk dansen over kortklipt tusenfryd. Gråspurfrieriene gikk ubesværet med utbredte vinger og enkle hese, men glade kvitretoner inspirert av alt det gammelkoselige og enkle som havens lille verden og idyll kunne oppvise. Datteras "sockerdricka" og "glass" fant sin plass i magen, og kakene smakte fortreffelig. De var hjemmelagde i smaken òg. Spurvehannen forlot sin mulig blivende make for en kakebit en stakket stund, mens hun i sin tur ikke gikk av veien for en liten flørt under nabobordet mens wienerbrødets smuler tok hennes første kjærlighet.

Å, hvor kjær og forelsket jeg var, akkurat som kona blei det, i de to eldre og gråhåra damene som travet med sommersakte bestemorseleganse i haven sin et sted på Ölands østre alvarkant.

Drømmen og forelskelsen levde i hodet inntil sommersola igjen skulle få alvarets "våta" til å skrumpe inn

sommeren 79.

Familien hadde snakka om dem siden sist. Om de hvitstivede forklærne, kaffin og kakene. Ja, mon tro om ikke våre kjæresten hadde kniplingsblonder på kragene òg? Drømmen ville det slik i alle fall. En ting var i alle fall sikkert, og det var at lerkene trillet tydeligere over de gamle bjørkekronene her enn alle andre steder.

Så sto vi der plutselig. Var det i Stenåsa da? Ikke Segerstad? Nei, det var her! På portstolpene var det flagg. "Kaffe och Hembageri" var bytta ut med "Café" og "Olles glass". Vimplene vinket oss inn og ga oss bange anelser.

Inne hadde kanskje unge tatt over. Vi fikk et glimt av en av kjærestene. Hvitstivet forkle med kniplinger var blitt til effektivt blått nylonforkle. Kakene så mer proffe ut. Var de hjemmebakte nå? Vi bestilte, og rundt oss var bjørkene plutselig ikke så ranke som i drømmen. Noen av dem bar bærer av halvfulle plastavfallsbøtter. De hvitmalte havemøblene var ikke så aleine lenger, men var trengt sammen blant beisa masseproduksjon av den typen møbler som vi kjenner så vel fra hvorsomhelst.

Spurvene var av nye oppfarende årganger. Ved første wienerbrøds mule sloss han og hun, ikke i kvitrende toner, men i hvesing og med kvasse hogg mot hverandre. De var turiststressede, spurvene også.

Til alt overmål var dagen regnbuefylt med byger over alvaret. Vakkert i og for seg, men alvaret

var liksom ikke riktig seg selv i år. Kakene var det også noe med. Noen så kjøpte ut. De gamle hadde utvida, og nå rakk de vel ikke med alle ti slaga jeg syntes å huske i drømmen. Kaffin var ennå hjemmelaga og sånn godgrumsa som utrakta kaffi skal være. Men blåsnirklene på serviset var borte. Her var nyinvestering.

Vi dro derfra, litt skuffa over kjærligheta, og vi tenkte kan hende alle tre, at vi har en kjæreste, og en til, en gang i en drøm om en have med et lite hvitt hus i kanten av Ölands store alvar.

I dag må jeg legge til litt om drømmen:

Siden har det blitt mange fine turer til Öland, og hver gang jeg passerer Stenåsa med det storslåtte naturturistmålet Stenhusa bod med alle sine fasiliteter og parkerer bilen for å ta en kopp kaffi, ser jeg meg over skuldra sørover langs Östra landborgsvägen mot et lite hvitt hus ikke så langt nedi gata, på vestsida av veien. Stenhusa bod skal man ikke si noe galt om med naturbokhandel, café (ikke kafé) med god mat og alt som hører turisten til. Men minnet om to blide eldre damer med kaffi og hjemmebakst på gamlemåten lever fremdeles som en drøm i drømmen.

Og botanikken, hvor var den? Jo, i minnet og i *Ölands kärlväxtflora* finnes fortsatt drømmen om mitt første møte med kransborre (no. borremynte) *Marrubium vulgare* inntil en låvevegg med parkering foran ved østsida av veien like sør for det lille hvite huset.

KURS I LJÅSLÅTT PÅ EVJU BYGDETUN, SAUHERAD, 10. AUGUST, 2019.

Tekst: John Gunnar Brynjulvsrud

Fotos fra slåttekurset på Evju 2018: Torbjørn Norendal

Evju Bygdetun, Naturvernforbundet i Midt-Telemark og Telemark botaniske forening fortsetter tradisjonen og inviterer for tredje året på rad til kurs i ljåslått på Evju Bygdetun i Sauherad kommune, Telemark.

Kåre Homble og Per Tveitan, som begge har lang erfaring med ljåslått, har igjen sagt seg villige til å være instruktører. Kurset vil avholdes 10. august, med et lite værforbehold.

Nytt av året er at vi inviterer til slåttedugnad påfølgende dag (11. august) i ”Arvesølvenga” på Evju Bygdetun. Tiltak ble gjort for å bedre tilstanden i denne enga sommeren 2018.

Målet med kurset er å styrke kunnskapen om praktisk skjøtsel av biologisk verdifullt kulturlandskap, samt formidle kunnskap om det rike artsmangfoldet i naturtypen

Raking etter tidligslått på en del av ”Arvesølvenga” for å kue uønskete arter.

”slåttemark”, og om planteartene som vokser her.

Deltakerne vil få innføring i bruk av ljå, sliping og slått med stutturv og langorv.

Kurset er ment både for dere som aldri har holdt en ljå og for dere som har lang erfaring fra ljåslått.

Evju Bygdetun stiller garden til disposisjon for slåttekurset.

Praktisk informasjon

Sted:

Evju Bygdetun, Sætrevegen 44, 3810 Gvarv.

Mat og drikke:

Evju Bygdetun holder kursdeltakerne med mat og drikke fra

og med frokost lørdag morgen til og med slåttegraut lørdag ettermiddag.

De som deltar på slåttedugnaden søndag den 11. august tar med mat og drikke for dagen. Det blir også salg av varm mat på tunet denne dagen.

Overnatting:

På Evju Bygdetun: Kostnadsfri (eget telt, bobil e.l.)

Slåtteredskaper:

Evju Bygdetun disponerer redskaper til slåttekurset, men ta gjerne med eget utstyr om du har.

Kursavgift:

300 kr per person (100 kr for studenter).

Per Tveitan demonstrerer skjerpning med banking av blad.

Påmelding eller andre spørsmål
på epost eller telefon til:
John Gunnar Brynjulvsrud: 92090850,
jbrynjulvsrud@gmail.com

Nærmere informasjon vil bli lagt ut
på facebook på gruppa Villblomen:
[https://www.facebook.com/
groups/1193798310686098/](https://www.facebook.com/groups/1193798310686098/)

Slått på "Kursenga"

En titt på biomangfoldet i "Arvesølvenga".

BALLBLOM *Trollius europaeus* L.

”Årets plante 2019”

Roger Halvorsen

Utbredelse

Ballblom *Trollius europaeus* er ingen vanlig art i Telemark. Ser en på utbredelseskartet i det norske floraatlas (2013), kan en tydelig se at det danner seg en slags sørvestgrense for utbredelsen i fylket vårt, da med unntak av en rekke forekomster sør i fylket og inn i Agder-fylkene. Her regnes arten som forvillet. Ser vi på nedtegnelsene hos Dyring (1911) går det fram at i Kragerø-området er arten funnet noen få steder som anthropochor (menneskespredd) og at den er kjent fra et sted i Gjerpen, og fra Bestul i Luksefjell hvor den blir betegnet som tallrik.

I plantelista fra Holmestrandsoområdet (1921) oppgir Dyring en rekke lokaliteter, bl.a. på Langøya hvor den i dag sikkert er forsvunnet, og skriver også at den er funnet i Hvitvingfoss og Sandsvær hvor den da var ”temmelig alminnelig”. I Hof kommune er den nedtegnet hos Madame Cappelen (u.år), men fram til begynnelsen av 2000-tallet forelå bare ett belegg fra kommunen. Det viser seg imidlertid at forekomstene her er mange og tydelig henger sammen med utbredelsen i Buskerud og Østlandet for øvrig.

Ballblom synes å være sjelden i det indre av Telemark.

Utbredelseskartet over de kjente forekomstene i Norge viser at arten er klart østlig og nordøstlig med mange registrerte forekomster i hele Østlands-regionen nord til Sør-Trøndelag og i Nord-Norge fra nord i Nord-Trøndelag. Fra de sørlige delene av Nord-Trøndelag og den vestlige delen av Sør-Trøndelag og i alle vestlandsfylkene og Agder-fylkene er den nærmest helt fraværende.

Ballblom *Trollius europaeus*

Mitt første møte med ballblom

Første gang jeg fikk se ballblom var da jeg avtjente verneplikten i Kongsvinger i 1966. På pålagte ”treningsstokker” rundt om det som den gangen gikk under navnet ”Radartoppen”, så jeg ballblom nærmest overalt i glissen skog og høystaudeenger langs trimløypene våre. Neste gang den dukket opp var da jeg rundt 1970 bodde på Notodden som lærerstudent med en økende interesse for botanikk. Her fant jeg den der den vokste i skogkanten ved Hove, et lite stoppested på Bratsbergbanen like nord for Lisleherad stasjon.

Etter opplysninger i det tidligere *Floraatlas for Telemark* (alle funn fra etter 1968) er ballblom kjent fra to lokaliteter i Tokke kommune, tre i Hjartdal, to i Notodden, en i Seljord og to i Skien. Begge Skiens-lokalitetene ligger i Luksefjell, og

sannsynligvis er den ved Bestul gjenfunnet av Dyrings gamle funn fra 1909. Seinere er ballblom funnet på en rekke nye lokaliteter i Telemark, men forekomstene i Mo i Tokke kommune ser fortsatt ut til å være de vestligste i fylket. Kanskje er det i alt notert rundt 25-30 lokaliteter i tillegg til noen som ligger så nær hverandre at de kan regnes som dellokaliteter.

En liten ”ballblomsk” beskrivelse

Ballblom hører til soleiefamilien *Ranunculaceae*. Slekta *Trollius* har rundt 25 arter spredt i Europa og Vest-Sibir. Flere av artene er dyrket som stauder og er blitt forvillet her og der. Vår art regnes som en subboreal art som oftest vokser i det såkalt lavalpine belte. Den trives i høystaudesamfunn, slåtteeng og beitemarker og vil helst ha baserik grunn.

Ballblomen blir fra 20 til 80

cm høy, avhengig av hvor gode vekstforholdene er. Blada er hånddelte, snaue og blankt grønne. Blomsten ser nærmest ut som en liten bolle, er lyst gul og sitter enkeltvis i toppen av skuddet. Den er rundt tre centimeter brei. Noen ganger er den halvåpen. Den har rundt 10 store blomsterblad, egentlig begerblad, som dekker hverandre som blada i et kålhode, og innafor sitter det 5-15 små, smale kronblad som kalles honningblad. Fruktblada er mange og danner såkalte belgekapsler.

Litt spesiell pollineringsbiologi

Honningblada, det vil si "kronblada", hos ballblom er utstyrt med lommeformede nektargjemmer nederst, og innafor disse kommer det så støvbærere og fruktemner (Ryvarden red.,1988). Den runde bollen er vanligvis nærmest lukket ved at de store, gule begerblada som nevnt, ligger utpå hverandre som i et kålhode. Det gjør at større insekter har problemer med å komme inn i blomsten for å finne pollen og nektar. Ei bitte lita flue (se * nedafor), derimot, smyger seg lettere inn mellom bladene og finner nektar som den spiser, og kanskje tar den til takke med litt pollen også. Flua har imidlertid en annen plan med besøket. Den legger egg på ett eller flere fruktemner. Larven som klekkes eter seg inn i fruktknuten og lever godt på det som skal bli frø. Når den er mett og det er tid for å forpuppe seg, spiser den seg ut og gjemmer seg bort et eller annet sted, trolig i jorda under, men sikkert vet

man visstnok ikke.

Bestøvningen av ballblom foregår slik at når flua roter rundt inne i blomsten, blir den full av pollen, og om den så smyger seg ut og over i en ny blomst, bestøves denne. Prisen for den hjelpa flua yter i forbindelse med pollineringa er et par-tre frø. Det er en "lav utgift" for å få sikret nye generasjoner.

Avhengighetsforhold mellom fluer og ballblom

Flua er altså helt avhengig av ballblomen for uten den kan ikke larvene utvikle seg (Fægri 1970), og siden ballblomen er selvsteril, er den avhengig av insektbesøk. Man skulle tru at andre, gjerne større insekter kunne klare brasene, men det ser ikke ut til å skje. Dersom ballblom plantes inn i et område hvor denne fluearten ikke finnes, så setter den ikke frø rett og slett, selv om det finnes massevis av større fluearter.

*De fluene det er snakk om hører til slekta *Chiastocheta* og kalles ballblomfluer. Det skal finnes fire arter av dem i Norden. Den arten det dreier seg om her, heter *C. trollii*. De regnes som såkalte *symbionter*, det vil si organismer som lever i symbiose, i dette tilfellet med ballblom. De voksne fluene pollinerer blomstene, mens larvene er avhengige av ballblomfrø for å overleve. Dette kalles *obligat mutualisme* som betyr et samliv mellom arter der ingen av partene kan overleve uten den andre.

Ballblomfluen *Chiastocheta trollii* på ballblom
Trollius europaeus Foto: Jørgen Stefansen

Er ballblom truet?

Det er vel drøyt å påstå det, siden den er så vanlig i deler av Norge. Imidlertid er den ikke særlig vanlig i lavlandet, noe som kan skyldes at de frodige og åpnere skogsområdene på god jord for lengst er pløyd opp og dyrket. Dermed forsvinner ballblomen, og derfor finner vi den oftest i litt høyereliggende områder mot fjellet der disse rike og naturlige engene fortsatt finnes.

Navn på ballblom

Ballblomnavnet er nok det vanligst brukte navnet på arten, og det er også det offisielle navnet i bokmålsordlistene, mens ifølge Arbo Høeg er det mange steder regnet for å være et nyere navn på arten. Flere lokale varianter av ballblomnavnet finnes det også, slike som balleblom eller ballerblom, bællblom og baullblom(e).

Smørblome er kjent fra en rekke steder og er brukt i barneleken ”Liker du smør?”. Smørball, smørbolle,

slåtteblom og knappsoløy er samlet inn av Aasen (2006), mens Arbo Høeg på sin side varter opp med et stort og variert utvalg av navn. Her følger noen eksempler:

Dobbeltsoløy, oksaue, eggeblom(me), eggeros, gulegg, jønsøkbomme, sankthansblom, glosøye, gullegg og pongsoleie (?).

Både i Sverige og Danmark finnes det en mengde lokale navn, og noen av disse er også de samme som er brukt i Norge. Her følger noen eksempler på navn fra våre naboland.

Sverige: ängbollar (-bullar), smörbollar (kanskje det vanligst brukte navnet i Sverige), ängaknappa, daldokka og valgull. I Danmark er vel kabbeleja det vanligst brukte navnet, mens andre navn er engleblomme, kobblomme og kabusser. (Se Jenssen-Tusch 1867.)

Hva med latinen?

På engelsk er den kalt både ”globe

flower” og ”double buttercup”. Lid (2004) skriver at *Trollius* kommer av det gamle tyske navnet ”Trollblume” og skal første gang være brukt av Conrad Gesner i 1542. Han var professor i Zürich og arbeidet blant annet med botanikk.

Smith (1971) skriver også at *Trollius*-navnet kommer fra navnet ”Trollblome” som skal være et sveitsisk-tysk navn.

Jens Corneliuson (1997) skriver at første stavelsen finnes igjen i gammelsvensk ”trol” eller ”trul” og betyr ”troll” og det middelhøytyske ”trolle” eller ”trol” som betyr ”stor” spøkelsesaktig skapning.

Noen sikker sammenheng mellom troll i denne språkproblematikken foreligger ikke, men Fægri (1970) skriver at med troll her menes ”kule”, og han føyer til:

”–det virker jo rimeligere enn om denne muntre, fargerike blomsten skulle ha noe med troll og hulder å gjøre.”

Garke (1885) har også med navnet ”Goldknöpfchen”.

Artsnavnet ”europaeus” betyr selvfølgelig europeisk.

Når vi nå har valgt *ballblom* til årets plante, er jo noe av hensikten å se om nye forekomster kan finnes, og oppfordre til å finne fram til nye forekomster, og dessuten oppsøke artens gamle, litt usikre lokaliteter.

Om du nå blir med på registrering av ballblom, er det kanskje viktig å se om grensene kan skyves litt vestover i Telemark og se om luker i utbredelsen kan fylles. Hvordan er det for eksempel med ballblomforekomster i øvre og vestre deler av Telemark?

Litteratur

- Arbo Høeg, Ove. 1976. *Planter og tradisjon*. Universitetsforlaget. Oslo.
- Cappelen, C. M. u.å. *Eidsfos Flora*. Upublisert.
- Corneliuson, Jens. 1997. *Växternas namn*. Wahlström & Widstrand.
- Dyring, J. 1911. ”Flora grenmarensis.” *Nyt Mag. for Naturvidenskaberne*, b.49, h. II - III. Kristiania.
- Dyring, J. 1921. ”Holmestrandsfloraens fanerogamer og karkryptogamer. Et bidrag til kunnskapen om vegetasjonen i den nordlige del av Vestfold og de tilstøtende strøk av Buskerud fylke.” *Nyt Mag. for Naturvidenskaberne*, b.59. Kristiania.
- Floraatlas for Telemark*. Norsk Bot. Forening, Telemarksavdelingens floraprojekt. Upublisert.
- Fægri, Knut. 1970. *Norges planter*. J.W. Cappelens Forlag AS. Oslo.
- Fægri, K. & Danielsen, A. 1996. *Maps of distribution of Norwegian vascular plants*. The southeastern element. Fagbokforlaget. Bergen.
- Garcke, A. 1895. *Illustrierte Flora von Deutschland*. Verlag von Paul Parey. Berlin.
- Jensen-Tusch, H. 1867. *Nordiske Plantenavne*. H. Hagerups Boghandel. Kjøbenhavn.
- Lid, J. & Lid, D.T. 2004. *Norsk flora 7*. utg. v/Reidar Elven. Det Norske Samlaget. Oslo.
- Ryvarden, L. (red.) m. fl. 1998. *Norges ville blomster*. Aschehoug. Oslo.
- Smith, A. W. 1972. *A gardener's dictionary of plant names*. Cassel. London.
- Aasen, Ivar. 2006. *Namnesamlingar av Ivar Aasen*. Redigert av Bondevik, Jarle, Nes, Oddvar og Aarset, Terje. Norsk bokreidingslag L/L. Bergen.

Fra Internet:

<https://nn.wikipedia.org/wiki/Ballblomfluger>

EN SJELDEN SOMMERFUGL – OG EN AV DENS VERTSPLANTER

Charlotte Bakke

Langøya, som befinner seg rett utenfor Langesund, er en ”perle” for oss grenlendinger, og kanskje i særdeleshet for de av oss som er interesserte i ville vekster.

En dag i siste halvdel av mai i fjor gikk derfor turen med vår egen ”skute” til denne øya.

Ikke lenge etter at båten var fortøyd, var jeg av gårde for å se etter hva øya kunne by på av planteliv.

Kommet opp til den øvre delen av øya, fikk jeg en positiv overraskelse: Det var blitt så åpent og fint langs stiene. Det ligger nok mye godt dugnadsarbeid bak dette pluss at det nå også er kyr som får beite på øya.

De siste årene har det vært tendenser til mye buskas her og generell gjengroing, men det var tydelig at plantene trivdes nå.

Prakteksemplarer av jonsokkoll *Ajuga pyramidalis*, blåfjær *Polygala vulgaris*, kantkonvall *Polygonatum odoratum*, blodstorkenebb *Geranium sanguineum* og flekkmure *Potentilla crantzii* var her mye av.

Kursen ble satt mot en strand hvor det blant annet finnes en fin bestand av strandkål *Crambe maritima*. Framme ved stranda kunne jeg konstatere at den var i godt gjenge, men siden det var noe tidlig i

sesongen, var det lite blomstring å se.

Det som jeg ble mest opptatt av på stedet, var et betydelig antall av noen ”spesielle” sommerfugler som befant seg i et område der den steinete stranda går over i grasbakke. Av størrelse var de 3-4 cm. Forvingene var gråsvarte, men noen store flekker samt et stort felt på langs av vingene hadde en sterk rødfarge, mens bakvingene hadde denne sterke rødfargen, men med en svart kant.

På tilbakeveien tok jeg en ”sving” innom et kalkholdig berg i nærheten og fant mengder med reinrose *Dryas octopetala* ”i sin fineste skrud”. På en skrent som vendte mot Langesundet vokste det nyresildre *Saxifraga granulata*, en art jeg ikke hadde sett på øya tidligere.

Sommerfuglen

Naturinteressert som jeg er, hadde jeg blitt nysgjerrig på hvilken sommerfuglart som var blitt observert på Langøya. Derfor drøyd det ikke lenge etter hjemkomsten før søk på nettet ble gjort. Det var ikke så vanskelig å bestemme arten for det er jo ikke så mange sommerfugler som har de fargene som beskrevet: Svaret var karminspinner *Tyria jacobaeae*.

Karminspinner *Tyria jacobaeae*
Bölarp, Sverige 2013
Foto: Kristin Steineger Vigander

Den hører med til bjørnespinnerne, og er både dag- og nattaktiv. Når det gjelder utbredelse her i Norge, så finnes denne sommerfuglen i massevis på øya Rauer i Fredrikstad og noen få andre steder langs Oslofjorden. I ”gode år” kan man finne den spredt nedover langs sørlandskysten også. Den holder seg fortrinnsvis på steder med sandholdig jord der det gjerne er mye solskinn.

Karminspinneren legger sine egg på diverse planter i landøydaslekta *Jacobaea*, da gjerne på smalsvineblom *J. erucifolia* og landøyda *J. vulgaris*. Larvene som utvikler seg er iøynefallende der de opptrer ”i grupper”, gnagende på bladene i toppen av vertsplantene. Av størrelse er de ca. 3 cm, med ”ringer” i svart og gul-oransje.

Larven til karminspinner *Tyria jacobaeae*
Foto: Johnny Leo Johansen

I Telemark har vi, så vidt jeg vet, ingen lokaliteter hvor smalsvineblom finnes. Men oftest blir kanskje karminspinneren forbundet med landøyda. Jeg så også noen ”unge” eksemplarer av planten da vi besøkte Langøya.

Et tidlig bekjentskap

Fra barnsbein av har jeg interessert meg for planter. Landøyda la jeg tidlig merke til på Haugalandet (området ved Haugesund) der jeg trådte mine barnesko for over 60 år siden. Planten var jo ikke akkurat ”anonym” der den kneiste med sine knallgule korer i halvskjermer på beitemarkene etter at krøttera hadde snauspist det meste av annen vegetasjon. Jeg opplevde planten som ”stor”, men slik blir det vel når en er ”liten.” I bøker jeg har tilgjengelige og som omtaler landøyda, oppgis høyden på denne flerårige planten til å være alt fra 30 til 100 cm. Da har det vel blant annet sitt å si hvordan næringstilgangen er der den har sitt voksested. Det kan være så ymse: foruten på beitemarker også i småskog langs kysten, på brakkmarker, tørre jorder og havstrender samt i åker- og veikanter.

Planten som ”øydar landet”

Landøyda har lett for å spre seg da den har stor frøproduksjon, og hvis ikke markene blir ordentlig stelt, kan samlinger av planten bli stående som ”øyer” i et ellers åpent landskap. Den er, med sine seige stengler og tykke røtter, vanskelig å få has på og er i tillegg svært giftig. Vanligvis vil

ikke husdyr beite på den. Men ved slått kan deler av planten følge med, og i tørket tilstand blir giften mer konsentrert. Dessuten blir smaken mindre besk. Spesielt giftig er landøyda for storfe og hester, men det sies at på sauer og geiter har den liten virkning.

Utbredelse og sykdom

Landøyda later til å være i spredning her til lands. Vi finner den i Mjøstraktene, rundt Oslofjorden og videre langs kysten oppover til og med Møre og Romsdal, samt at den finnes noe mer spredt i Trøndelag. I innlandet kan man treffe på den enkelte steder. Men mest av alt er den en "vestlandsplante" og er særlig vanlig i Rogaland og Hordaland.

I Rogaland, nærmere bestemt på øyene Feøy og Utsira utenfor Haugesund kunne man på slutten av 1800-tallet iaktta "spesiell" oppførsel, sykdom og død hos kyr som gikk på beite. Man fikk da mistanke om at det skyldtes en eller annen vekst, og den gikk etter hvert til landøyda, som det var en god del av på øyene. Men det manglet bevis for dette. Det ble drevet forskning rundt fenomenet, og i 1930-årene kunne Lars Slagsvold, professor ved Statens Veterinærklinikk, stadfeste at det var landøyda som var "synderen". Sykdommen dyrene fikk ble hetende "sirasyken" (etter Utsira), et navn som ofte blir brukt den dag i dag.

Planten inneholder alkaloider av forskjellige slag: senecionin, jacobin, jaconin og jacodin m. fl. Etter hvert som disse stoffene inntas,

vil de samles opp i leveren, føre til skrumplever og deretter svært ofte til død. Giftene skal også være kreftfremkallende.

Medisinsk bruk etc.

I tidligere tider, før man hadde noe særlig kjennskap til plantens giftighet, ble den brukt mot en del lidelser. I England f.eks., kokte man svineister og plantedeler av landøyda til en salve som ble smurt på verkende armer og bein, mens gurglevann med planten som ingrediens skulle hjelpe mot sår og betennelser i halsen. Et par engelske benevnelser på planten kan fortelle oss om annen bruk: Stammerwort ("stammeurt") skulle ha virkning mot taleforstyrrelser, og staggewort ("kollerurt") ble gitt til hester som led av koller, en slags hjernebetennelse som var vanligere hos hester før.

Landøyda har også vært brukt til farging av garn. Da ble hele planten benyttet, til og med roten skulle med. Men det var viktig at den ble "høstet" før blomstring. Så skulle alle plantedelene hakkes opp og kokes en stund i vann, innen garnet ble lagt oppi gryta for så å kokes enda en gang. Garnfargen ble grønn. For å oppnå en ekstra fin mørkegrønn farge, kunne man trekke garnet gjennom lut. Dessverre var det så som så med lysektheten: utsatt for solskinn bleknet fargen.

Flere navn

Lokalt rundt omkring i Norge finnes flere "folkelige" benevnelser

Landøyda *Jacobaea vulgaris*
Foto: Norman Hagen

på at planten kan være/har vært lite populær, sikkert spesielt innen landbruket. Navn som svinesoleia, styggegras og krossgras minner oss på det.

Det vitenskapelige navnet er blitt forandret: Landøyda tilhørte tidligere den store svineblom-slekta *Senecio* (*S. jacobaea* L.), men etter molekylære analyser er det laget ei egen landøyda-slekt, *Jacobaea* Mill.,

og landøyda skal nå hete *Jacobaea vulgaris* Gaertn.

De fleste planteinteresserte vet at *vulgaris* står for vanlig, mens *Jacobaea* nok trenger en nærmere forklaring. Navnet viser til at planten er i blomstring 25. juli, som er St. Jacobsdag. Dette kan nok være tilfellet lengre sør i Europa. Men her på nordligere breddegrader blir kanskje det i tidligste laget. Vanligvis vil blomstringen hos oss starte et stykke ut i august og vare utover i september.

Jakobsgras og Jakobs korsa er to ”lokale” norske navn på planten som kan knyttes til St. Jacob.

Tilbake til Langøya

Nå er vår og sommer i anmarsj, og da blir det jo gjerne noen turer rundt om i vårt fine område. Jeg tror for min egen del at det kan bli en tur eller to til Langøya i slutten av mai/begynnelsen av juni. Jeg er nysgjerrig etter å se om karminspinneren er ”på plass” i år også. Det er sannsynlig, for den har blitt observert flere steder på øya de siste årene.

Kilder jeg har brukt:

- Hermansen, Pål. 1990. Kystens vakre vekster. Universitetsforlaget.
Hjelle, Arne. 1958. ”De giftige Senecio-arter i Norge.” *Blyttia*, 16. bind, s. 170 - 175.
Høiland, Klaus og Nordal, Inger. 1983. *Kinabark og Kjerringrokk*. Universitetsforlaget.
Jonsson, Sune og Stina. 1980. *Villblomster*. Teknologisk Forlag, Oslo.
Lid, J. & Lid, D. T. 2004. *Norsk flora*. 7. utg. v/Reidar Elven. Det Norske Samlaget, Oslo.
Lindman, C.A.M. 1974. *Nordens flora*. Bind 7. Gyldendal.
Norges planter. Bind 4. 1994. J.W. Cappelens Forlag, Oslo.
Ville planter i Norge. 1986. Forlaget Det Beste, Oslo.

Fra nettet:

- <https://no.wikipedia.org/wiki/karminspinner>
<https://www.artsdatabanken.no/Pages/144312>

BLEI DEN SISTE HONNINGBLOMSTEN I TELEMARK SETT SAMME ÅR SOM TELEMARK BOTANISKE FORENING BLEI STARTA?

Roger Halvorsen

Like nedenfor gården Torstveit i Froland, Tokke kommune i Telemark, ligger (lå?) det ei lita eng på oversida av veien full av blant annet ballblom *Trollius europaeus*. Ballblom i Tokke vokser nær vestgrensa i denne delen av Sør-Norge og burde få enhver botaniker til stanse opp og bli

Honningblom *Herminium monorchis*
Foto: Kristin Steineger Vigander

interessert. Så var også tilfelle 5. juli 1968 da NBFs sommerekursjon gikk til Dalen i Telemark under ledelse av Finn Wischmann. Han skreiv i referatet fra ekskursjonen følgende (Blyttia 26, s.38):

”På retur til Dalen blei vi ved Torstveit fristet av en eng som skinte av *Trollius*, i selskap med den, diverse orchideer, bl.a. *Dactylochis sambucina*, *Orchis mascula* (ny i.-grense) og, som rosinen i pølsen: *Herminium monorchis*.”

Telemark Botaniske Forening blei starta på vårparten i 1980. Samme år blei NBFs sommerekursjon lagt til Telemark med base i Kviteseid (Morgedal). Leder var Geir Arne Evje. En av dagene, 10. juli, blei turen lagt til Torstveit, og, som det står i referatet:

”Dette stedet er tidligere besøkt av NBF (1968) og vi dro i denne ekskursjonens fotspor.”

Det blei funnet mye fint: stavklokke *Campanula cervicaria*, skogmarihand *Dactylorhiza fuchsii* og engbakker med ballblom. Ellers

er det nevnt funn av myskemaure *Galium triflorum*, fuglereir *Neottia nidus-avis*, rødflangre *Epipactis atrorubens*, breiflangre *E. helleborine* og skogfaks *Bromopsis benekenii*, mens en tur på andre sida av Dalåi ga huldregras *Cinna latifolia*. Men "rosina i pølsa", honningblom fra turen i 1968, blei ikke gjenfunnet.

Tokke lokker

Øyvind Skauli deltok på turen, og han fortalte begeistra om ekskursjonen. Han kom også inn på honningblom som det blei lett etter på ballblomenga. Siden jeg ikke deltok på turen, pirra historien

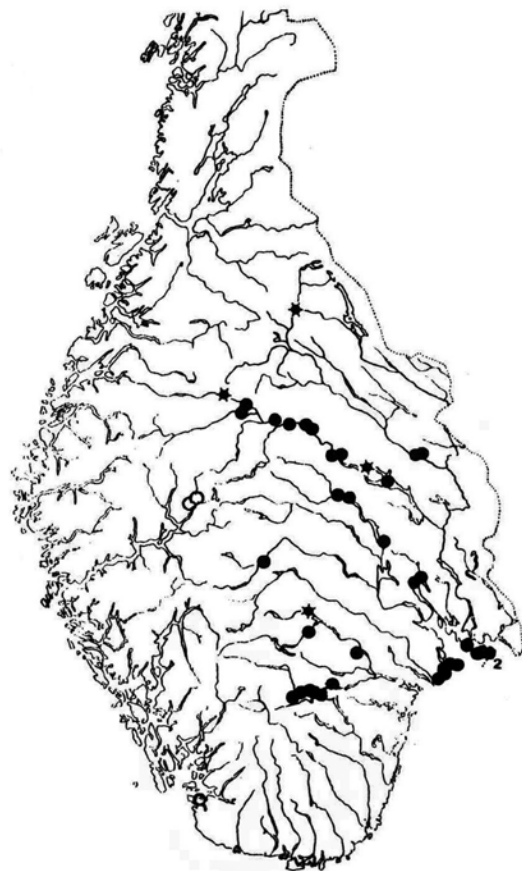
om honningblom meg litt. Øyvind fortalte inngående hvor den lille enga lå, og enden på visa var at den 29. juli dro forfatteren med familiært følge til Froland i Tokke.

Etter litt leiting fant vi ei lita slåtteeeng på oversida av veien like nedenfor det vi trodde måtte være gården Torstveit. Kanskje var størrelsen på enga rundt et par mål, kanskje mindre. I øvre enden lå det en stor stein, og rundt kanten av enga åt krattskogen seg innover. Vegetasjonen bar bud om en rik flora, men jeg må vel tilstå at ballblom

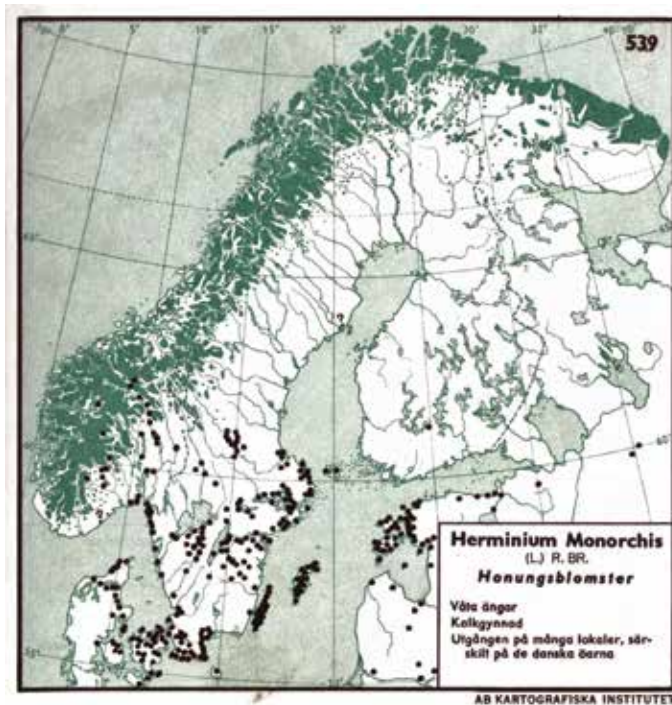

Honningblom *Herminium monorchis*
Foto: Kristin Steineger Vigander

Herminium monorchis (L.) R. Br.

Utbredelsen av honningblom i Norge.
Fægri og Danielsen 1996

Utbredelsen av honningblom i Norden.
Hultén 1971

var noe av det første jeg la merke til, selv om den var nesten avblomstra. I krattkanten vokste også en del skogsmarihand.

Området var litt fuktig i øvre kanten, men jeg botaniserte krypende på knærne og merka ikke fuktigheten noe særlig. Jeg tenker i dag på at jeg undret meg på der jeg krabba rundt, at jeg ikke helt visste hva jeg leita etter. Jeg hadde aldri sett honningblom.

Så endelig, etter å ha tøyd familiens tålmodighet langt, falt øya på noe jeg ikke forsto hva var med en gang. Ut fra Dagny Tande Lids illustrasjon er det ikke godt å kjenne igjen en virkelig honningblom, mens Henning Anthons tegning i Fægris *Norges planter* (1970) yter arten mer rettferdighet.

Tre eksemplarer, muligens var det fire, sto gjemt i graset, og både jeg og familien gledet oss over at arten fortsatt vokste i Telemark.

Historien om honningblom i Telemark. En slags "Den siste mohikaner".

Minst tre eksemplarer igjen i Telemark i 1980. Men siden da?

Da jeg returnerte til den lille enga ved Torstveit noen få år seinere (jeg har vært der flere ganger siden), var veiskråninga "pussa opp", men enga blei fortsatt slått. Krattet (or *Alnus*) hadde trengt inn på de beste delene der artsutvalget var størst siste gangen jeg var der, og den store steinen lå nå inne blant buskene.

Å holde liv i slike lokaliteter minner mest om en action-film med Tom Cruise: "Mission impossible". Ikke en honningblom å se!

Antall lokaliteter som totalt er kjent i Norge ligger mellom 45 og 50 ifølge Fægri og Danielsen (1996). Om du så ser på Artskart på nettet, er de kjente forekomster i Telemark svært få, og de er dessuten gamle og tilsynelatende borte. Den lille enga ved Torstveit med sine vakre bestander av ballblom var den foreløpig siste kjente forekomsten av honningblom i fylket vårt.

Økland og Økland skriver i Fægri og Danielsen (1996) at etter 1950 blei honningblom observert på ti lokaliteter og etter 1980 på bare fem.

Artskart viser at alle lokalitetene i Telemark, med unntak av de to

innsamlingene fra Torstveit, alle er fra 1908 eller tidligere.

Fra Vrådalen i Kviteseid foreligger funn gjort av Kaalaas i 1908, og han bemerker at den vokste langs

”Vråvatn, meget hyppig”.

På lokalitetsangivelsen på Artskart står det at den vokste på fuktige bakkeskråninger.

Honningblom er angitt fra Tinn kommune av Axel Blytt i 1897. Han skriver:

”Vestfjorddalen, mange steder i tusenvis.”

(Denne opplysninga ser ikke ut til å ligge inne på Artskart!) Forfatterne forteller også at begge disse to sist nevnte lokalitetene er besøkt av mange senere med negativt resultat.

Jeg har selv botanisert flere steder

langs Vråvatn uten å finne egnede voksesteder for honningblom, blant annet ved Hægland på nordsida av Vråvatn hvor Ove Dahl samlet arten i 1898.

Samme år fant han den også ved Strand i Lårdal i Tokke. Her hadde E. Mysen funnet den i 1889.

Høyt trusselnivå for honningblom

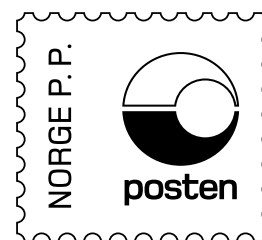
Honningblom har hatt en enorm tilbakegang i Norge siden den for over 100 år siden som nevnt hadde mellom 40 og 50 lokaliteter.

På den nyeste nasjonale rødlista er honningblom oppført som kritisk trua (CR), og bare to kjente forekomster finnes igjen i dag på Hvaler i Østfold. Den er selvsagt totalfredet.

I Telemark hadde vi en gang rike forekomster i Kviteseid og Tinn, og kanskje det vil være verdt å bruke litt tid på en ”Operasjon honningblom”.

Litteratur

- Fægri, K. & Danielsen, A. 1996. *Maps of distribution of Norwegian vascular plants. The southeastern element*. Fagbokforlaget, Bergen.
- Hultén, E. 1971. *Atlas över växternas utbredning i Norden*. Generalstabens litografiska anstalts förlag, Stockholm.

Returadresse: Telemark Botaniske Forening, Postboks 25 Stridsklev, 3904 Porsgrunn

INNHold	Side
”Jeg foretrekker lyset”, dikt av <i>Ingeborg Refling Hagen</i>	3
”Tannverk, høns og hekseri”. En historie i tre eller fire deler om en av våre farligste giftplanter med en voldsom historie. Om bulmeurt del I: Botanikk og navnebruk, av <i>Roger Halvorsen</i>	4
To mann i en Subaru. Tbf’ere på tur i Västergötland etter nye opplevelser, av <i>Roger Halvorsen</i>	18
Nytt fra styret våre 2019	27
Perler i telemarksfloraen: Ramslauk <i>Allium ursinum</i> . Ein ikkje altfor vanleg telemarking, av <i>Roger Halvorsen</i>	28
<i>Listéra</i> for 20 år siden. Gudars och heroers växter, av <i>Harry Andersson</i>	34
Noen gamle plantenavn hos Hans Jacob Wille (1786) VIII. Katte-blom og Jasa Lamp, to uvanlige navn på en ganske vanlig art vi kjenner godt fra barndommen, av <i>Roger Halvorsen</i>	42
Amerikamjølke <i>Epilobium ciliatum</i> , av <i>Kristin Steineger Vigander</i>	49
Ved Alvaret et sted, av <i>Roger Halvorsen</i>	50
Kurs i ljåslått på Evju bygdetun, Sauherad, ved <i>John Gunnar Brynjulvsrud</i>	52
Ballblom <i>Trollius europaeus</i> L. ”Årets plante”, av <i>Roger Halvorsen</i>	55
En sjelden sommerfugl – og en av dens vertsplanter, av <i>Charlotte Bakke</i>	60
Blei den siste honningblomsten i Telemark sett samme år som Telemark Botaniske forening blei starta?, av <i>Roger Halvorsen</i>	64